

*Bureau Advies Research Training
voor non-profit en overheid*

PjER staat op eigen benen

*Eindevaluatie van het driejarig project
Plan je Eigen Ruimte (PjER) van
Erfgoed Nederland*

Augustus 2008
Peter van der Zant

In opdracht van

Sectorinstituut voor het cultureel erfgoed

Samenvatting

Plan je Eigen Ruimte (PjER) is een project van Erfgoed Nederland. Leerlingen in het voortgezet onderwijs die het vak aardrijkskunde volgen, gaan hierbij aan de slag als planoloog en ontwerpen plannen voor (her)inrichtingsvraagstukken in hun eigen omgeving. In de plannen moeten zij rekening houden met de cultuurhistorie van de plek en met allerlei belangen die er spelen. Met Plan je Eigen Ruimte wil Erfgoed Nederland een bijdrage leveren aan het creëren van een uitdagende leeromgeving waarin jongeren betrokken raken bij de inrichting van hun eigen omgeving en de waarde van het cultureel erfgoed. Doel van het project was dat in het schooljaar 2007/08 in iedere provincie in Nederland een omgevingsgebonden (digitale) leeromgeving beschikbaar zou zijn voor het vak aardrijkskunde. Erfgoed Nederland gaf opdracht aan Bureau ART om PjER te evalueren. Dat gebeurde zowel bij de start en tijdens de uitvoering van het landelijk project (in de periode 2006 - 2008) als aan het eind (zomer 2008). Dit is het rapport over de eindevaluatie.

Plan je Eigen Ruimte kent diverse varianten in de twaalf provincies, met uiteenlopende thema's als modern waterbeheer, organische groei van dorpen en reconstructie van het platteland. Soms vond PjER plaats gedurende enkele dagen in een projectweek, vaak werd er in reguliere aardrijkskundelessen aan PjER gewerkt, gedurende vijftien tot twintig weken. Sommige docenten bleken behoefte te hebben aan een 'open variant' die zij zelf naar believen konden invullen, terwijl andere docenten juist een volledig uitgewerkt programma wensten. In enkele provincies werd het concept van 'verhalend ontwerpen' succesvol toegepast. Uiteindelijk is Erfgoed Nederland er inderdaad in geslaagd in elke provincie een digitale leeromgeving te laten creëren waarin leerlingen uit het voortgezet onderwijs aan de slag kunnen met de inrichting van hun eigen leefomgeving en het behoud van cultuurhistorische waarden.

Plan je Eigen Ruimte werd mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het VSB-fonds (€200.000), Cultuur&School (€150.000), het Ministerie van VROM (€42.000), Erfgoed Nederland (€42.000) en de Bank Nederlandse Gemeenten (€10.000). Sommige van de twaalf deelprojecten van PjER wisten naast de landelijke subsidie (€20.000,00 per deelproject) aanvullende financiële middelen te verwerven bij andere instanties of fondsen. In totaal werd door de lokale projecten bijna €100.000,00 aan aanvullende middelen verworven.

De deelprojecten dienden met PjER in de periode 2006-2008 minimaal twee scholen voor voortgezet onderwijs en in totaal minimaal 125 leerlingen te bereiken. Bijna alle projecten zijn hierin geslaagd. Met de projecten die daar (nog) niet in zijn geslaagd heeft Erfgoed Nederland afspraken gemaakt over de wijze waarop deze doelstellingen alsnog kunnen worden gerealiseerd.

In totaal hebben zo'n 2.700 leerlingen van 36 scholen aan PjER deelgenomen, dat wil zeggen zo'n 8% van alle scholen met algemeen voortgezet onderwijs in Nederland. PjER richtte zich in eerste instantie op de bovenbouw van havo/vwo, maar uit de evaluatie blijkt dat ca. 800 van de 2.750 leerlingen (bijna 30%) afkomstig was uit de onderbouw: havo- en vwo-3, havo- en vwo-2 en zelfs havo-1.

In vier deelprojecten werd PjER naast aardrijkskunde ook bij andere vakken of vakoverstijgend gebruikt (in samenwerking met maatschappijleer en geschiedenis). Bij de opzet van Plan je Eigen Ruimte werd de mogelijkheid aangegeven het project te gebruiken voor het schrijven van een profielwerkstuk. Dat is in de praktijk nauwelijks gebeurd. Slechts twee leerlingen hebben een profielwerkstuk geschreven in het kader van PjER.

In de eindevaluatie geven vrijwel alle deelprojectleiders aan, dat volgens hen de eigen projectdoelstellingen zijn gerealiseerd. Dit blijkt volgens hen uit de presentaties en werkstukken van de leerlingen, de reacties van de docenten en de (mondellinge en schriftelijke) evaluaties van de leerlingen en docenten. Met uitzondering van een enkele school blijken de meeste scholen waar PjER zich in 2006 – 2008 als pilot heeft afgespeeld, door te willen gaan met PjER. Docenten zijn over het algemeen tevreden over de opzet van het project en de kwaliteit van de presentaties. Opvallend is dat PjER voor docenten die niet in de plaats wonen waar de school is gevestigd, een goed middel blijkt te zijn om de omgeving van de school (en van de leerlingen) beter te leren kennen. Leerlingen vinden zelf over het algemeen dat ze door PjER allerlei vaardigheden hebben opgedaan; PjER is voor hen een leuke afwisseling van de gewone aardrijkskundelessen.

Een punt van zorg is de aandacht voor cultuurhistorische waarden in de analyses en plannen van de leerlingen. Deze aandacht is zeker niet vanzelfsprekend, zo blijkt uit de evaluaties, ondanks alle informatiebronnen en instructies. Ook de docenten aardrijkskunde blijken niet altijd geïnteresseerd te zijn in het cultuurhistorisch aspect; sommigen zien PjER uitsluitend als een leuk project voor de leerlingen om te oefenen met inrichtingsvraagstukken en het afwegen van verschillende belangen daarbij, zonder de cultuurhistorie afzonderlijke aandacht te geven. In een aantal projecten zijn daarom (vooraf of tussentijds) allerlei maatregelen genomen om te zorgen dat leerlingen wel degelijk aandacht zouden besteden aan de cultuurgeschiedenis, zoals het maken van een DVD over de cultuurhistorie van het betreffende gebied of het expliciet opnemen van het cultuurhistorisch aspect in de hoofdvraag voor de opdracht aan de leerlingen.

Er wordt positief geoordeeld over de netwerken die op lokaal en regionaal niveau zijn ontstaan als gevolg van PjER, zowel met scholen als tussen instellingen onderling. Door PjER hebben (erfgoed)instellingen contacten gelegd met een nieuwe doelgroep, te weten aardrijkskundedocenten in het voortgezet onderwijs. Ook zijn er lokale netwerken ontstaan tussen een diversiteit aan instellingen, variërend van waterschappen tot archieven. Interessant leek bij aanvang de samenwerking met (de lerarenopleidingen van) hogescholen; deze samenwerking is echter nauwelijks van de grond gekomen.

Een belangrijke succesindicator voor PjER is de mate waarin de deelprojecten er in slagen ook andere scholen voor voortgezet onderwijs voor PjER te interesseren. Uit de evaluatie blijkt dat dit – ondanks de positieve ervaringen met PjER op de pilotscholen - een punt van zorg is. Het blijkt moeilijk om PjER te verbreden naar andere scholen dan de een of twee scholen waarmee men is gestart. Ondanks allerlei presentaties en gesprekken heeft de 'verbredingsstrategie' van de meeste deelprojecten nog niet veel vruchten afgeworpen.

De deelprojecten zijn zeer tevreden over de rol van Erfgoed Nederland bij de aansturing van PjER. De begeleiding door de landelijke projectleiders, de website, de formats en de halfjaarlijkse expertmeetings worden zeer gewaardeerd. Wel wordt er door sommige deelprojectleiders voor gepleit, dat Erfgoed Nederland ook de komende jaren een actieve rol blijft vervullen in het verbreden van PjER naar andere regio's en andere scholen voor voortgezet onderwijs.

Inhoudsopgave

	blz.
Samenvatting	2
1. Inleiding	5
2. De deelnemers aan PjER	7
3. De opzet van de evaluatie	11
3.1 De doelstellingen van PjER	
3.2 Monitoring en evaluatie van PjER	
3.3 Toepassing van het model van 'dynamische evaluatie'	
3.4 De opzet van de drie gespreksrondes	
4. De nulmeting	17
4.1 De opzet van de nulmeting	
4.2 De uitkomsten van de nulmeting	
5. Het proces van PjER	20
5.1 De samenwerking met de scholen	
5.2 De diverse varianten van het project	
5.3 De aanvullende financiële middelen	
6. Het behalen van de doelstellingen	24
6.1 Het uiteindelijk kwantitatieve bereik van PjER	
6.2 Het bereiken van de inhoudelijke doelstellingen	
7. De rol van Erfgoed Nederland	36
Bijlage 1: Checklist vragen eerste gespreksronde PjER	
Bijlage 2: Checklist vragen tweede gespreksronde PjER	
Bijlage 3: Checklist vragen derde gespreksronde PjER	
Bijlage 4: De doelstellingen van de deelprojecten PjER	

1. Inleiding

Plan je Eigen Ruimte (PjER) is een project van Erfgoed Nederland. Leerlingen in het voortgezet onderwijs die het vak aardrijkskunde volgen, gaan hierbij aan de slag als planoloog en ontwerpen plannen voor (her)inrichtingsvraagstukken in hun eigen omgeving. In de plannen moeten zij rekening houden met de cultuurhistorie van de plek en met allerlei belangen die er spelen. Om er achter te komen wat die belangen zijn en om tot een ruimtelijke oplossing te komen doen ze veld- en bronnenonderzoek. Na afronding van het onderzoek verzorgen leerlingen een presentatie in de school of op het gemeentehuis, maken een (digitaal) werkstuk of richten een tentoonstelling in het gemeentehuis of de plaatselijke bibliotheek in.

De achtergrond van het project was, dat het Nederlandse landschap in toenemende mate onder druk staat. Wonen, werken, landbouw, verkeer, water, natuur en cultuur moeten op een relatief klein oppervlak met elkaar in evenwicht worden gebracht. Meerdere ministeries stellen daarom in de nota Belvedere en in het Actieprogramma Ruimte en Cultuur een nieuwe manier voor om naar ruimtelijke ordening te kijken. Overblijfselen uit het verleden kunnen een inspiratiebron zijn bij het vormgeven van nieuwe projecten. Door heden en verleden met elkaar in evenwicht te brengen kan Nederland leefbaar worden gehouden.

Plan je Eigen Ruimte werd mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het VSB-fonds (€200.000), Cultuur&School (€150.000), het Ministerie van VROM (€42.000), Erfgoed Nederland (€42.000) en de Bank Nederlandse Gemeenten (€10.000).

Het project was gebaseerd op pilots en een daaruit voortkomend landelijk format, dat werd ontwikkeld door Erfgoedhuis Utrecht in samenwerking met de Stichting Omgevingseducatie Gooi-, Vecht- en Eemstreek (SOGVE). In de ontwikkelfase speelde het Projectbureau Belvedere een grote rol.

Met Plan je Eigen Ruimte wil Erfgoed Nederland een bijdrage leveren aan het creëren van een uitdagende leeromgeving waarin jongeren betrokken raken bij de inrichting van hun eigen omgeving en de waarde van het cultureel erfgoed. Doel van het project was dat in het schooljaar 2007/08 in iedere provincie in Nederland een omgevingsgebonden (digitale) leeromgeving beschikbaar zou zijn voor het vak aardrijkskunde.

Daartoe konden vanuit elke provincie aanvragen worden ingediend voor ondersteuning van het project. Per deelproject was €20.000,- beschikbaar. Bovendien kreeg elk deelproject inhoudelijke en praktische ondersteuning vanuit Erfgoed Nederland en kon het gebruik maken van de landelijke website, van formats en andere materialen. Dit gebeurde gedurende twee jaar, in de periode 2006 tot en met augustus 2008. Projectleiders vanuit Erfgoed Nederland waren in deze periode Alice Duiven, Isjah Koppejan en Aafje Moonen.

Vanaf september 2008 worden de deelprojecten in de twaalf provincies geacht zelfstandig verder te gaan. Bovendien wordt van de deelprojecten verwacht dat zij de komende jaren het aantal scholen voor voortgezet onderwijs dat zij met PjER bereiken vergroten.

Erfgoed Nederland gaf in 2006 opdracht aan Bureau ART om PjER te evalueren. Dat gebeurde zowel tijdens de uitvoering van het landelijk project (in de vorm van monitoring en tussentijdse evaluaties) als aan het eind van het landelijke project (ex-post evaluatie). Dit is het rapport over de eindevaluatie. In hoofdstuk 2 worden eerst de twaalf deelprojecten kort beschreven. In hoofdstuk 3 wordt uiteengezet hoe de evaluatie en de monitoring werden aangepakt. Hoofdstuk 4 gaat in op de uitkomsten van de nulmeting die Bureau ART verrichtte in 2006. Hoofdstuk 5 beschrijft aan de hand van enkele thema's het proces van PjER in de periode 2006 tot met 2008. In hoofdstuk 6 wordt het uiteindelijk (kwantitatieve) bereik van PjER in kaart gebracht, gevolgd door een beschrijving van het behalen van de inhoudelijke doelstellingen. In hoofdstuk 7 wordt ingegaan op de vraag wat het succes is geweest van de verbredingsstrategieën die de diverse deelprojecten hebben gehanteerd. Het rapport sluit af met een terugblik op het project, waarin nog eens de belangrijkste ervaringen op een rijtje worden gezet. In de bijlagen treft de lezer de checklists die werden gebruikt tijdens de verschillende evaluatierondes; bijlage 4 bevat een overzicht van de doelstellingen van alle deelprojecten van PjER.

De meeste leerlingen wisten erg weinig over hun eigen omgeving. Daar is gelukkig wel verandering in gekomen. Vooral voor allochtone kinderen was het een eyeopener.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

In de tekst staan in kaders uitspraken van docenten en leerlingen over de ervaringen die zij met Plan je Eigen Ruimte opdeden. Deze uitspraken zijn ontleend aan de mondelinge en schriftelijke evaluaties van de deelprojecten bij leerlingen en docenten op de scholen.

2. De deelnemers aan PjER

Aan het landelijke project Plan je Eigen Ruimte werd deelgenomen door twaalf deelprojecten in even zovele provincies. In dit hoofdstuk worden de twaalf deelprojecten van PjER kort beschreven.

Drenthe

In Drenthe wordt PjER uitgevoerd door de Openbare Bibliotheek van Hoogeveen in samenwerking met het Drents Plateau, het Drents archief, de gemeente Hoogeveen en IVN/ Drents Landschap. Het project had in de periode 2006 – 2008 Drenthe als thema 'Nieuwe bedrijvigheid in oud land' en werd uitgevoerd op de twee scholen voor voortgezet onderwijs in Hoogeveen. Leerlingen moesten een plan maken voor het Stationsgebied en daarbij rekening houden met de cultuurhistorie van het gebied, onder andere de oude loop van een riviertje.

Flevoland

Het project in Flevoland wordt uitgevoerd door het Nieuw Land Erfgoedcentrum in samenwerking met het NISA (het Nederlandse Instituut voor Scheeps- en onderwaterArcheologie), het NME-centrum Almere en RACM (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten) in Lelystad. Er wordt gewerkt met het thema 'De inpolderingsplannen voor de Markerwaard'. Het thema moet door de leerlingen worden uitgewerkt in drie aspecten:

- Ontginnen
- Inrichten
- Bestaande polder aanpassen of behouden?

Daarbij moeten de leerlingen rekening houden met cultuurhistorische elementen, zoals de vele scheepswrakken in het gebied en sporen van bewoning in de prehistorie.

Friesland

In Friesland wordt PjER uitgevoerd door het IVN in het kader van het programma Scholen voor Duurzaamheid. IVN werkte daartoe samen met Tresoar (het Fries Historisch en Letterkundig Centrum), het Streekarchief en diverse gemeenten. In de periode 2006 – 2008 werd PjER uitgevoerd met leerlingen van scholen voor voortgezet onderwijs in Sneek, Bolsward, Oosterwolde, Leeuwarden en Dokkum. Telkens maakten leerlingen toekomstplannen voor een gebied, bijvoorbeeld een nieuwe woonwijk of een bedrijventerrein, en verwerkten daarin cultuurhistorische waarden.

Een groep leerlingen overhandigde in het kader van Plan je Eigen Ruimte Friesland aan de wethouder Ruimtelijke Ordening van de gemeente Dongeradeel een rapport met de volgende slotconclusie: "Zoals u heeft kunnen lezen bestaat ons plan uit veel kleinschalige plannen. Wij zijn van mening dat men juist door kleinschaligheid de cultuurhistorische waarden van een gebied goed kan behouden en duurzaamheid kan bereiken. Bij grootschalige projecten wordt namelijk een grotere aanspraak gemaakt op de natuur en de historische waarden, omdat het gewoonweg meer ruimte inneemt en er vaak meer middelen nodig zijn om zo'n project te realiseren. Ons voorstel omvat heel Dongeradeel, van de binnenstad van Dokkum tot de dorpen. Wij hebben met onze plannen niet alleen geprobeerd de cultuurhistorische waarden te behouden, maar deze goed te benutten, te stimuleren en te renoveren. Hierdoor zal de gemeente Dongeradeel er in haar totaliteit op vooruitgaan."

Gelderland

In Gelderland was het project gericht op de problematiek van het water. Het project werd uitgevoerd door Edu-Art, in samenwerking met Gelders Erfgoed, het Gelders Genootschap, de Hogeschool Arnhem - Nijmegen (HAN) en SOM onderwijs- en milieuprojecten in Nijmegen. De uitvoering vond in 2006 – 2008 plaats op twee scholen voor voortgezet onderwijs, één in Nijmegen en één in Zutphen. De leerlingen gingen aan de slag met een (her)inrichtingsvraagstuk in hun eigen omgeving, waarbij water een rol speelt. Ze moesten rekening houden met alle belangen die er speelden, zoals natuur, recreatie, wonen en werken, met speciale aandacht voor de cultuurhistorische en aardrijkskundige waarden van het gebied.

Overijssel

In Overijssel vond het PjER-project eveneens plaats rond het thema Water. Het project werd uitgevoerd door Oversticht in samenwerking met het Waterschap Rijn en IJssel en Kunst&Cultuur Overijssel. Leerlingen van twee technasia in Overijssel maakten in het kader van het vak Onderzoek & Ontwerpen een plan om van de Schipbeek een ecologische verbindingzone te maken, geïnspireerd door de cultuurhistorie van dit riviertje.

Groningen

PjER Groningen is een project van Groninger Welvaart in samenwerking met het Noordelijk Scheepvaart Museum, het Veenkoloniaal Museum, het Streekhistorisch Centrum en Kunststation C, met als thema 'Het water wijst de weg'. Leerlingen van twee scholen in Stadskanaal maakten plannen voor een nieuwe inrichting van de Hoofdstraat in Stadskanaal, waardoor dat gebied weer aantrekkelijker wordt, ook voor jongeren. Doel van het project was om leerlingen kennis te laten maken met de mogelijkheden van nautisch erfgoed bij de (her)inrichting van stedelijke gebieden.

Ik vond het een boeiend project. Je leert meer over je eigen gemeente en daarbij is het heel anders dan leren uit een boek. Zo kun je toch een beetje meer kennis maken met het vak aardrijkskunde, wat meer is dan alleen landen aanwijzen op een kaart. Ik was zowel voorzitter als leider, dus ik kon veel contact zoeken met andere groepen, wat daarbij het werk veel leuker maakt omdat je er echt mee bezig bent.

Leerling havo 4, Limburg

Limburg

In Limburg werd PjER uitgevoerd door het Limburgs Museum in Venlo in het kader van het provinciale project Boerenerfgoed. Leerlingen van een school in de nabijheid van het Limburgs Museum (Deurne) ontwierpen een ruimtelijk plan voor de toekomst voor een landelijk gebied. Daarbij deden ze onderzoek, onder andere naar de geschiedenis van een specifieke plek in de buurt van hun woonomgeving.

Noord-Holland

Het project Heuvelrug (Spanningsvelden op de Heuvelrug) van de Stichting Omgevingseducatie Gooi-, Vecht- en Eemstreek (SOGVE) heeft in 2004 als pilot gefungeerd voor PjER. In het schooljaar 2007/08 heeft het PjER-project in Noord-Holland verder gestalte gekregen. SOGVE voegde een project toe over de Nieuwe Hollandse Waterlinie/ Stelling van Amsterdam. Leerlingen van twee scholen voor voortgezet onderwijs in 't Gooi deden er aan mee. Zij moesten (her)inrichtingsplannen maken voor delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, met aandacht voor cultuurhistorie.

Noord-Brabant

PJER Noord-Brabant is een project van het Natuurmuseum Brabant in Tilburg, in samenwerking met het Waterschap, het Regionaal Archief Tilburg, het Stadsmuseum Tilburg, het Erfgoedhuis Noord-Brabant en de Fontys Hogeschool. Leerlingen van twee scholen voor voortgezet onderwijs maakten plannen voor het gebied Moerenburg, aan de rand van Tilburg, dat al vanaf de steentijd is bewoond en waar verschillende belangen (boeren, natuur, behoud cultuurhistorie) aan elkaar moesten worden gekoppeld.

De opstartfase was even wat lastig, omdat de leerlingen moeite hadden met het vrije werken dat dit project kenmerkt, maar dat is ook een leerproces voor de leerlingen. Na deze opstartfase ging het prima en vooral de einddiscussie was voor de leerlingen een erg leuke afsluiting. Leerlingen gaan echt begrijpen dat er verschillende belangen heersen bij de inrichting van een gebied. Wat goed werkt is de leerlingen per belangengroep eerst in kaart te laten brengen wat het minimum en maximum is wat je wilt bereiken bij de verdediging van je belangen tijdens het opstellen van de inrichtingsplannen samen met de andere belangengroepen.

Docent aardrijkskunde Noord-Brabant

Utrecht

In Utrecht werd het materiaal van het project Heuvelrug (Spanningsvelden op de Heuvelrug) ingevoegd in de digitale leeromgeving van het Erfgoedhuis. In het schooljaar 2004-2005 ontwikkelde het toenmalige Erfgoedhuis Utrecht (nu Landschap Erfgoed Utrecht) vervolgens De Grebbelinie onder vuur, gebaseerd op het Heuvelrugproject. Het project is nu opgegaan in het grotere geheel van Tastbare Tijd.

Landschap Erfgoed Utrecht heeft voor de periode 2006-2008 geen nieuw projectvoorstel ingediend bij Erfgoed Nederland en daarom geen subsidie ontvangen. Wel nam Landschap Erfgoed Utrecht deel aan de landelijke bijeenkomsten in het kader van PjER. De ervaringen en opbrengsten van het project in Utrecht zijn in de evaluaties en in deze eindrapportage meegenomen.

Zeeland

Al in het voorjaar van 2005 werd op het St. Willibrordcollege in Goes begonnen met een try-out van PjER. Leerlingen van 5 vwo moesten binnen een praktische opdracht voor aardrijkskunde gedurende zes weken volgens het principe van 'organisch groeien' een bestaand bestemmingsplan in hun eigen omgeving opstellen. Het project in Zeeland betrof in de periode 2006-2008 de overdracht van deze PjER-pilot naar alle twaalf scholen voor voortgezet onderwijs in Zeeland. Dit gebeurde door de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) in samenwerking met de docent van het Willibrordcollege. PjER Zeeland ontving hiervoor €5.000,00.

Leerlingen geven zelf aan dat zij na afloop van PjER meer waardering hebben gekregen voor hun eigen omgeving. Ze vinden het heel leuk en interessant om meer te weten van de dorpen in Zeeland.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

Zuid-Holland

PjER Zuid-Holland was een project van drie archieven in Delft, Vlaardingen en Schiedam. Het werd uitgevoerd op zes scholen voor voortgezet onderwijs. Centraal stond het thema de 'A4', de mogelijk aanleg van de snelweg A4 van Delft naar Schiedam-Vlaardingen. De leerlingen moesten een toekomstplan maken, waarbij rekening werd gehouden met cultuurhistorische en andere landschappelijk waardevolle elementen en met bestaande uitgangspunten voor de ruimtelijke ordening.

De thema's van PjER nog eens per provincie op een rijtje:

Drenthe	Nieuwe bedrijvigheid in oud land
Flevoland:	Plannenmakerij voor de Zuiderzee
Friesland:	Lânskip mei takomst
Gelderland:	Ruimte voor water
Groningen:	Het water wijst de weg
Limburg:	Boerenerfgoed: de reconstructie van het platteland
Noord-Brabant:	Stadsrandproblematiek in relatie tot de natuur
Noord-Holland:	(Her)inrichting van landelijk gebied
Overijssel:	Modern waterbeheer
Utrecht:	Belangen bij inrichtingsvraagstukken
Zeeland:	Organische groei van dorpen en woonwijken
Zuid-Holland:	Infrastructuur.

Ik vond het een leuk project. Het is toch wat anders dan stilletjes leren uit een boek. Ik vond het vooral leuk, omdat we goed moesten samenwerken en rekening moesten houden met de andere groepen en het tekenen van de definitieve kaart.

Leerling 4 havo, Limburg

Inmiddels wordt er in verschillende provincies gewerkt aan de ontwikkeling van nieuwe thema's (Drenthe, Zuid-Holland, Noord-Brabant) of de vernieuwing van oude thema's (Utrecht).

3. De opzet van de evaluatie

In dit hoofdstuk wordt de aanpak van de evaluatie door Bureau ART beschreven. In paragraaf 3.1 wordt eerst ingegaan op de doelstellingen van PjER. In paragraaf 3.2 worden vervolgens de diverse vormen van evaluatie en monitoring beschreven. In paragraaf 3.3 wordt aangegeven hoe het model van 'dynamische evaluatie' dat Bureau ART hanteerde bij de evaluatie werd toegepast op PjER. Paragraaf 3.4 beschrijft tenslotte de opzet en inhoud van de drie gespreksrondes die Bureau ART hield.

3.1 De doelstellingen van PjER

De landelijke projectleiding van Plan je Eigen Ruimte formuleerde bij het begin van het project de volgende doelstellingen. Daarbij werd onderscheid gemaakt in doelstellingen op leerling-niveau, op docentniveau en op instellingsniveau.

Op leerling-niveau:

- In de eigen leefomgeving kennis opdoen over cultuurhistorische elementen, deze herkennen en verwerken in ruimtelijke ordeningsvraagstukken.
- Kennis nemen van de complexe (politieke) besluitvormingsprocessen. Ondervinden welke belangen, regels en wetten er spelen tijdens een (her)inrichtingsproces.
- Waardering opbrengen voor cultureel erfgoed in de eigen woonomgeving.
- Leren zien welke landschapselementen kenmerkend zijn voor de eigen regio.
- Burgerschapsvorming: verantwoordelijkheid leren nemen voor de kwaliteit van de inrichting van de eigen omgeving.
- Voorbereiding op toekomstige functies: (landschaps)architect, planoloog, opdrachtgever, archeoloog, (historisch) geograaf, journalist, archivaris, stedenbouwkundige, projectontwikkelaar, gemeentevorlichter, wethouder, oppositiepartijlid en belanghebbende.

Ik heb geleerd dat je in een probleem niet altijd je eigen ideeën kunt laten spreken. Je moet je eigen ingevingen inkrimpen door aanpassingen aan anderen. Dat maakt het natuurlijk voor een wethouder een uitdagendere baan door met anderen overeen te komen.

Leerling havo 4, Limburg

Op docentniveau:

- Het onderwijs optimaal gebruik laten maken van de bronnen, kennis en diensten van de erfgoedsector.
- Aansluiten bij de nieuwe eindtermen aardrijkskunde: vakinhoudelijke kennis opdoen over het domein leefomgeving, maar ook algemene vaardigheden als onderzoekservaring, interview- en presentatievaardigheden en ICT-gebruik.
- Het project moet vakoverstijgend te gebruiken zijn in combinatie met vakken als geschiedenis, economie, ckv, biologie en Nederlands. Het project kan tevens dienen als basis voor een individueel werkstuk.
- Leerlingen in heel Nederland moeten gebruik kunnen maken van regionale versies van het project.
- Het project geeft invulling aan het begrip 'betekenisvol leren'.
- Het onderwijs werkt in dit project samen met de gemeentes, bewoners, belangengroeperingen, erfgoedinstellingen en haalt daarmee 'de maatschappij de klas in'.
- Het project biedt voldoende ruimte aan docenten voor eigen invulling.

- Er wordt een regionale, digitale leeromgeving geboden, die als kader dient voor het project.

Op instellingsniveau:

- Er wordt samengewerkt tussen de verschillende partijen die zich bezighouden met educatie, publieksbereik, de inrichting van de ruimte en erfgoedinstellingen.

Deze doelstellingen vormden de leidraad voor de evaluatie van het project door Bureau ART.

3.2 Monitoring en evaluatie van PjER

Bureau ART hanteert het begrip *monitoring* voor het volgen van de voortgang van een project. Het ging in dit geval om het volgen van het verloop van PjER in de periode 2006-2008. Het begrip *evaluatie* wordt gebruikt voor de tussentijdse beoordeling en de eindbeoordeling van het project (in 2008), met name in relatie tot de (in paragraaf 3.1) geformuleerde doelen. Uiteraard waren in de praktijk van PjER monitoring en evaluatie nauw verweven, omdat deels werd gemonitord op aspecten die ook een rol speelden als criteria bij de evaluatie. Bij de monitoring van de deelprojecten PjER lag echter het accent meer op de *processen*, dat wil zeggen de wijze waarop het project verliep, zoals de manier waarop werd samengewerkt, gecommuniceerd, ondersteund, begeleid, ontwikkeld en geproduceerd. Bij de evaluatie was de aandacht meer gericht op de *producten*, dat wil zeggen de inhoudelijke opbrengsten van het project en het behalen van de uiteindelijke doelstellingen. Zeker bij de eindevaluatie lag het accent meer op de productevaluatie, omdat deze ook bedoeld was om verantwoording af te leggen over de middelen die in het project zijn geïnvesteerd.

Voor de evaluatie werden, in lijn met de drie niveaus waarop de doelstellingen door Erfgoed Nederland waren geformuleerd (zie paragraaf 3.1), drie niveaus onderscheiden waarop zich uitkomsten van Plan je Eigen Ruimte konden voordoen. Op elk van deze niveaus werden derhalve in het kader van de monitoring en evaluatie vragen gesteld:

- a. Het niveau van de leerlingen (bijvoorbeeld: wat hebben ze er van geleerd door PjER?);
- b. Het niveau van de docenten/ school (bijvoorbeeld: heeft PjER toegevoegde waarde in de lessen?);
- c. Het niveau van de (erfgoed)instellingen (bijvoorbeeld: is er een permanent samenwerkingsverband tussen instellingen ontstaan?).

Bij inhoudelijke opbrengsten van een project zoals PjER kan het gaan om:

- *Prestaties*, dat wil zeggen concrete, gemakkelijk meetbare opbrengsten (output) van een project, vaak op het niveau van activiteiten (uitgedrukt in getallen);
- *Resultaten*, dat wil zeggen indicatoren die inzicht geven in de uitkomsten van het project en bij benadering aangeven of het uiteindelijke (maatschappelijke) doel zal worden behaald;
- *Maatschappelijke effecten*, dat wil zeggen de uiteindelijke effecten (of *outcomes*) van het project in de maatschappij.

Maatschappelijke effecten kunnen vaak pas na verloop van tijd gemeten worden; het causale verband met de projectinspanning is dan vaak moeilijk aan te tonen. Deze zijn dan ook in de evaluatie van Plan je Eigen Ruimte buiten beschouwing gebleven. Het zou een veel verdergaand onderzoek vereisen om na te gaan of leerlingen bijvoorbeeld als gevolg van deelname aan PjER ook op latere leeftijd meer waardering hebben gekregen voor de cultuurhistorie van hun eigen omgeving. Daarom werd bij PjER vrijwel uitsluitend gekeken naar prestaties en resultaten.

In overleg met de projectleiding van PjER werden de volgende prestaties (per deelproject en totaal) gemeten:

- Het aantal leerlingen dat in de periode 2006-2008 deelnam aan PjER.
- Het aantal scholen, klassen (naar niveau) en docenten, dat deelnam aan PjER.
- Het aantal erfgoedinstellingen dat met elkaar samenwerkte in een regionaal netwerk bij PjER.
- Het aantal projecten PjER waarin het project ook vakoverstijgend werd gebruikt in combinatie met andere vakken (geschiedenis, economie, ckv, biologie en/ of Nederlands).
- Het aantal leerlingen dat de uitkomst van het project gebruikte als profielwerkstuk.

Het was weer eens iets anders. Het was veel werk, maar het was leuk om een plan te bedenken. Je steekt er veel van op. Je weet nu hoe moeilijk het is om een stuk grond in te richten, want het moet andere mensen aanspreken. Leuk dat je werd vrijgelaten. De finale in de bieb was goed geregeld. Maar het was vet koud om het veld in te gaan en in dat gebied te gaan boren; dat was dikke onzin.

Leerlingen derde klas havo, Drenthe

Prestaties zijn relatief gemakkelijk te meten, maar hebben als nadeel dat er alleen antwoord wordt gegeven op de vraag welke activiteiten in welke omvang zijn uitgevoerd, zonder te weten of deze activiteiten ook het beoogde doel hebben bereikt. Resultaten zijn indicatoren die in feite een tussenweg vormen tussen prestaties (goed te meten maar nauwelijks inzicht gevend in de effecten) en maatschappelijke effecten (inzicht gevend in de effecten op langere termijn, maar nauwelijks te meten). Resultaten kunnen soms objectief worden vastgesteld; anders kunnen ze subjectief worden gemeten, dat wil zeggen dat aan betrokkenen (in dit geval docenten aardrijkskunde, vertegenwoordigers van erfgoedinstellingen en ook leerlingen) wordt gevraagd of zij denken dat de beoogde doelen of effecten zijn bereikt. Resultaten van PjER konden bijvoorbeeld zijn:

- De mate waarin de (regionale) doelen zijn behaald met de inzet van middelen (uren en geld)
- De mate van realisering van een digitale leeromgeving voor de leerlingen
- De mate waarin docenten aangeven, dat de leerlingen door PjER meer inzicht hebben gekregen in de cultuurhistorische elementen in hun omgeving.
- De mate waarin leerlingen enthousiast zijn over het werken met PjER en aangeven dat het leuk was om aan PjER te werken.
- De mate waarin leerlingen volgens de docenten dankzij PjER vaardigheden hebben opgedaan, waaronder onderzoeksvaardigheden, sociale vaardigheden (o.a. presenteren) en vaardigheden ICT-gebruik.
- De tevredenheid over de samenwerking met andere instellingen in het regionale netwerk.
- De mate waarin de deelprojecten er in slagen ook andere scholen voor voortgezet onderwijs voor PjER te interesseren.

In overleg met de deelprojecten werden per deelproject afspraken gemaakt over de evaluatie van een aantal van deze resultaten.

3.3 Toepassing van het model van 'dynamische evaluatie'

Er zijn twee modellen mogelijk om de monitoring en evaluatie van een meerjarig project met deelprojecten, zoals Plan je Eigen Ruimte, uit te voeren.

- a. De *klassieke evaluatie*, d.w.z. een evaluatie in opdracht van de subsidiegever, waarin vooral de doelen en vragen van de subsidiegever worden onderzocht door een extern bureau;
- b. De *dynamische evaluatie*, een model dat Bureau ART heeft ontwikkeld om projecten met veel deelprojecten en verschillende belangen te monitoren en te evalueren; in dit model nemen organisaties die deelprojecten uitvoeren een deel van de evaluatie voor hun rekening en worden ook doelen/ belangen van deze organisaties meegenomen.

De verschillen in schema:

Tabel 1: Verschillen tussen klassieke en dynamische evaluatie

	klassieke beleidsevaluatie	dynamische evaluatie
Doelen	vooraf door subsidiegever geformuleerd en opgelegd	richtinggevend, door uitvoerende instellingen in te vullen en uit te breiden met eigen doelen
Aard evaluatie	grootschalig onderzoek met een lange looptijd	serie kleinschalige onderzoeken tijdens het proces met korte leercycli
Invulling evaluatie	uitsluitend vanuit het perspectief van de subsidiegever	vanuit het perspectief van de subsidiegever maar ook vanuit het perspectief van de klanten en betrokkenen
Moment van evaluatie	aan het eind van het project, nadruk op evaluatie achteraf	vooral tussentijds, nadruk op monitoring en lerend vermogen
Uitvoering van evaluatie	door subsidiegever of door onderzoeksbureau in opdracht van subsidiegever	door uitvoerende instellingen, met behulp van onderzoeksbureau

Bij de monitoring en evaluaties van PjER werd in overleg met de landelijke projectleiding van PjER zoveel mogelijk voor het model van de dynamische evaluatie gekozen. Concreet hield dit het volgende in.

- De monitor en evaluatie waren niet alleen een verantwoordelijkheid van Erfgoed Nederland maar een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de landelijke projectleiding en de leiding van de twaalf deelprojecten.
- De monitor en evaluatie waren niet alleen gericht op het afleggen van verantwoording over de besteding van de middelen, maar ook op het 'vergroten van het lerend vermogen', dat wil zeggen het van elkaar leren gedurende het project.
- De deelprojecten werden daarom gestimuleerd zowel aan het begin, als tussentijds en aan het eind van het project hun deelproject op een lichte manier te monitoren en te evalueren, met name bij de scholen (inclusief de leerlingen) en de samenwerkende instellingen.
- De deelprojecten werden bij de evaluatie ondersteund door Bureau ART, dat hen adviseerde over de wijze waarop eenvoudige evaluaties kunnen worden uitgevoerd en desgewenst praktisch werk uit handen nam (bijvoorbeeld het opstellen van een evaluatieformulier of het verwerken van gegevens).

- Bureau ART stelde in 2006 een handleiding op voor de deelprojecten Plan je Eigen Ruimte hoe de eigen projecten op een eenvoudige manier geëvalueerd konden worden met gebruik van 'lichte' onderzoekstechnieken. In 2007 volgde nog een aanvullende handleiding, met concrete voorbeelden van checklists, vragenlijsten en dergelijke die de deelprojecten konden gebruiken bij hun evaluaties. In deze aanvullende handleiding werden ook de uitkomsten verwerkt van het onderzoek dat mw. Snoep vanuit de Universiteit van Amsterdam verrichtte naar de vraag of het project Plan je Eigen Ruimte inderdaad leidt tot meer kennis en bewustwording van de eigen omgeving en de rol die cultuurhistorie daarin speelt.
- Er werden gedurende de loop van het project regelmatig gesprekken gevoerd met de vertegenwoordigers van de deelprojecten over de voortgang en eventuele veranderingen van de projecten.

Ik heb geleerd dat de gemeente niet zomaar een beslissing kan nemen. Eerst moet de gemeente naar de verschillende belangengroepen gaan. Op basis van de belangen kunnen ze een beslissing nemen.

Leerling havo 4, Limburg

3.4 De opzet van de drie gespreksrondes

In het kader van de evaluatie en monitoring hield Bureau ART drie gespreksrondes met vertegenwoordigers van de twaalf deelprojecten:

- Een eerste gesprek aan het begin van elk deelproject;
- Een tweede gesprek halverwege het deelproject;
- Een derde gesprek aan het eind van het landelijk project (en daarmee de start van het zelfstandig doorgaan van het deelproject).

Bij de gesprekken was ook telkens een vertegenwoordiger van de landelijke projectleiding aanwezig.

Eerste gespreksronde

Begin van het schooljaar 2006/07 voerde Bureau ART gesprekken op locatie met de leiding van de deelprojecten over de aanpak, de doelen en de evaluatie van het project (zie bijlage 1 voor de checklist met vragen die tijdens deze gesprekken werden gesteld). Aan de deelprojecten werd gevraagd de nulsituatie van het deelproject in kaart te brengen (zie hoofdstuk 4) en specifieke doelstellingen voor het deelproject in 2008 te formuleren (in bijlage 4 is een totaaloverzicht opgenomen van deze doelstellingen per deelproject). Er werden, mede op basis van de handreiking, afspraken gemaakt over de wijze waarop het project door de betrokkenen zelf zou worden geëvalueerd. Ook werd geïnventariseerd wat (mogelijke) knelpunten en kansen waren en welke ondersteuning men verwacht van de landelijke projectleiding.

Bovendien werden afspraken gemaakt over de wijze waarop Bureau ART de evaluaties van de deelprojecten kon ondersteunen; dit resulteerde onder andere in de aanvullende handleiding met praktische voorbeelden van vragenlijstjes e.d.

Deze gespreksronde resulteerde in twee rapportages van Bureau ART aan de projectleiding (en de deelprojecten): een notitie over de nulsituatie van PjER en een eerste thematische rapportage waarin verslag werd gedaan van de gespreksronde aan de hand van een aantal thema's.

Tweede gespreksronde

In het najaar van 2007 volgde een tweede gespreksronde langs de deelprojecten. De gesprekken in deze gespreksronde hadden zowel als doel 'de vinger aan de pols te houden' (de voortgang van het project en mogelijke knelpunten) als om informatie te verzamelen die ook voor anderen (de landelijke projectleiding, de andere deelprojecten) relevant kon zijn (met name de verbreding van het project naar andere scholen en regio's en de verankering van PjER in de scholen die reeds deelnamen).

In bijlage 2 is de checklist met vragen opgenomen die in deze tweede gespreksronde aan de orde werden gesteld.

Ook deze gespreksronde resulteerde in een thematische rapportage ten behoeve van de landelijke projectleiding en de deelprojecten. In deze rapportage werd met name ingegaan op de wijze waarop de deelprojecten vorm gaven aan hun eigen verbredingsstrategie.

Het sprak me totaal niet aan, maar je leert er wel veel van.

Leerling atheneum 4, Drenthe

Derde gespreksronde

Tot slot werd in juni 2008 de derde en laatste gespreksronde gehouden. Centraal stonden de volgende drie thema's (zie bijlage 3 voor de checklist met vragen):

- De doelstellingen (wat was het bereik? in hoeverre zijn de inhoudelijke doelstellingen bereikt? waar blijkt dat uit?)
- Het proces (welke lessen kunnen er getrokken worden uit het project? hoe is de samenwerking verlopen met de scholen en met andere instellingen?)
- Verbreding en verankering (hoe wordt het project verbreed naar andere scholen in de provincie en/ of naar andere instellingen?).

Deze derde gespreksronde vormde de basis van dit eindrapport.

4. De nulmeting

Voor het meten van de effecten van het project PjER was het belangrijk dat bij de start van de deelprojecten de beginsituatie in kaart was gebracht. Zo konden de deelprojecten zelf later een vergelijking maken tussen de eindsituatie en de beginsituatie. In dit hoofdstuk worden de uitkomsten van de nulmeting gepresenteerd, die bij de start werd uitgevoerd. In paragraaf 4.1 beschrijven we eerst de opzet van de nulmeting, in paragraaf 4.2 de uitkomsten.

4.1 De opzet van de nulmeting

Bij de start van PjER werd aan de deelprojecten een korte digitale vragenlijst toegezonden met de volgende vragen:

Beginsituatie scholen

- Bestonden er tussen de instellingen die in PjER samenwerken al contacten met de scholen die nu aan PjER gaan deelnemen?
- Bestonden er tussen de instellingen die in PjER samenwerken al contacten met de docenten (aardrijkskunde) die nu aan PjER gaan deelnemen?
- Wordt er door de docenten die aan PjER deelnemen nu al in het kader van aardrijkskunde gebruik gemaakt van digitale erfgoedbronnen?

Beginsituatie instellingen

- Is het samenwerkingsverband tussen de (erfgoed)instellingen in PjER nieuw of is er sprake van een bestaand samenwerkingsverband?
- Zijn de bronnen van de erfgoedinstellingen in de regio nu al gedigitaliseerd of moet het PjER-project daar een bijdrage aan leveren?

Doelstellingen van het project

- Wat zijn de concrete doelstellingen van uw project op het niveau van de leerlingen?
- Wat zijn de concrete doelstellingen van uw project op het niveau van de docenten/ scholen?
- Wat zijn de concrete doelstellingen van uw project op het niveau van de samenwerkende instellingen?

Het concept is sterk: herinrichting van een gebied dat de originele functie heeft verloren. Dat dwingt leerlingen tot een grondige analyse. Daarbij worden door Plan je Eigen Ruimte bronnen beschikbaar gemaakt op het niveau van leerlingen. Bovendien laten de bronnen het gebied vanuit verschillende dimensies zien (werk, wonen, water, natuur, ecologie) en vanuit het perspectief van de verschillende betrokken partijen. Daarnaast biedt Plan je Eigen Ruimte de mogelijkheid via contactpersonen het gebied te verkennen. Daarmee wordt de theorie gekoppeld aan de praktijk. Sterk is ook dat het resultaat op de website wordt gepubliceerd. Dit is stimulerend voor leerlingen, want hun ouders gaan het namelijk lezen, en maakt boeiende onderzoekjes voor een breed publiek toegankelijk.

Docent aardrijkskunde vwo, Noord-Holland

Alle PjER-deelprojecten zonden de vragenlijst ingevuld retour aan Bureau ART. Aan de deelprojecten in Zeeland en Gooi- en Vechtstreek, die al eerder van start waren gegaan, werd gevraagd als nulsituatie de situatie te beschouwen bij de start van het deelproject in eerdere jaren. Het deelproject Utrecht was reeds afgerond en opgegaan in vervolgprojecten; door middel van een gesprek met de vroegere projectleider werd getracht zoveel mogelijk informatie over de beginsituatie in Utrecht te verzamelen.

4.2 De uitkomsten van de nulmeting

De beginsituatie bij de scholen

In twee deelprojecten bestond er nog geen enkel contact tussen de scholen en de instellingen die aan PjER gingen deelnemen. Bij de andere deelprojecten waren er enige contacten, bijvoorbeeld tussen één of twee van de deelnemende instellingen en de scholen of tussen één instelling en één school. Doorgaans betrof dat geen docenten aardrijkskunde, maar docenten CKV en docenten geschiedenis. Bij één project, in Friesland, werd (en wordt) gebruik gemaakt van het scholennetwerk dat in Friesland was opgebouwd voor Scholen voor Duurzaamheid.

Met uitzondering van Friesland (Scholen voor Duurzaamheid), Zeeland (waar er al een contact bestond tussen een medewerkster van een instelling en een docent aardrijkskunde), Flevoland en deels Noord-Holland waren er bij de start van de PjER-deelprojecten geen contacten tussen de instellingen en de docenten aardrijkskunde die aan PjER deelnamen.

In de meeste deelprojecten werd door de docenten nog geen gebruik gemaakt van digitale erfgoedbronnen. In drie deelprojecten (Noord-Holland, Limburg, Friesland) waren er bij de start een of enkele docenten die al met digitale erfgoedbronnen werken, terwijl de andere docenten daar nog niet mee werkten.

De beginsituatie bij de instellingen

In een van de deelprojecten (Noord-Holland) werd gebruikt gemaakt van een bestaand samenwerkingsverband tussen instellingen. Bij de andere deelprojecten ging het om een nieuw of deels nieuw samenwerkingsverband. Een 'deels nieuw' samenwerkingsverband betekent dat een bestaande samenwerkingsrelatie tussen bijvoorbeeld twee instellingen werd uitgebreid met meerdere samenwerkingspartners.

In een van de deelprojecten (Overijssel) waren (vrijwel) alle erfgoedbronnen reeds gedigitaliseerd beschikbaar. In andere deelprojecten werd vaak gewerkt met een combinatie van digitale bronnen en andere bronnen zoals archiefstukken, kaarten, krantenknipsels, foto's en literatuur in de openbare bibliotheek. In Flevoland moest juist een selectie worden gemaakt uit het vele digitale materiaal (over de plannenmakerij voor de Markerwaard) dat beschikbaar was, maar waren aanvullende boeken, artikelen e.d. niet gedigitaliseerd. Bij de andere deelprojecten waren de bronnen eveneens deels digitaal beschikbaar, deels op andere wijze. Soms had dit te maken met de aard van de bron, soms met de aard van de instelling (de ene instelling is verder met digitalisering dan de andere). Bij een enkel deelproject (bijvoorbeeld Drenthe) werden erfgoedbronnen gedigitaliseerd *als onderdeel* van het PjER-project.

Op de volgende pagina worden de uitkomsten nog eens in schema gepresenteerd.

Tabel 2: Uitkomsten van de nulmeting per deelproject

	Al contacten met scholen?	Al contacten met docenten aardrijkskunde?	Al gebruik van digitale erfgoedbronnen?	Samenwerking nieuw?	Bronnen al gedigitaliseerd?
Noord-Brabant	Nee	Nee	Nee	Ja (maar geen samenwerkings verband)	Verschilt per instelling
Zeeland	Ja, enigszins	Ja, enigszins	Nee	Ja, nieuw	Verschilt per instelling
Zuid-Holland	Ja (2 van de 3 instellingen)	Nee	Nee	Ja, nieuw	Deels gedigitaliseerd
Overijssel	Nee	Nee	Nee	Ja, deels nieuw	Ja, reeds gedigitaliseerd
Gelderland	Ja, (1 van de 3 instellingen)	Nee	Nee	Ja, deels nieuw	Deels gedigitaliseerd
Utrecht	Ja, enigszins	Nee	Nee	Ja, deels nieuw	Ja, reeds gedigitaliseerd
Noord-Holland	Ja, gedeeltelijk	Deels	Enigszins	Bestaand	Deels gedigitaliseerd
Limburg	Ja, enigszins	Nee	Enigszins	Ja, deels nieuw	Deels gedigitaliseerd
Drenthe	Ja, enigszins	Nee	Nee	Ja, deels nieuw	Deels gedigitaliseerd
Groningen	Ja, gedeeltelijk	Nee	Nee	Ja, nieuw	Deels gedigitaliseerd
Friesland	Ja (via Scholen voor Duurzaamheid)	Ja (via Scholen voor Duurzaamheid)	Enigszins	Ja, nieuw	Deels gedigitaliseerd
Flevoland	Ja, gedeeltelijk	Ja	Enigszins	Ja, deels nieuw	Deels gedigitaliseerd

5. Het proces van PjER

In dit hoofdstuk wordt het verloop van PjER beschreven aan de hand van enkele thema's: de samenwerking met de scholen voor voortgezet onderwijs (5.1), de diverse varianten van het project (5.2) en de (aanvullende) financiële middelen die sommige projecten wisten te verwerven (5.3).

Ik geef een rapportcijfer 10 aan Plan je Eigen Ruimte. Wij hebben op onze school het project uitgevoerd in 4 havo en 5 vwo, maar ook in klas 2 havo/vwo. De leerlingen worden aan het denken en vervolgens aan het werk gezet. Ze zijn afhankelijk van elkaar en gaan daarom 'als vanzelf' aan de slag. De afwisselende werkvormen zijn een verademing tussen de ietwat saaie gewone lessen.

Docent aardrijkskunde, Limburg

5.1 Samenwerking met de scholen

Ook de samenwerking met scholen voor voortgezet onderwijs was niet altijd nieuw, omdat vaak in eerste instantie gebruik werd gemaakt van bestaande contacten. Wel nieuw was in de meeste gevallen dat nu vanuit erfgoedinstellingen (erfgoedhuizen, musea, archieven) contact gelegd wordt met docenten aardrijkskunde in plaats van docenten geschiedenis, waarmee erfgoedinstellingen doorgaans communiceren. Dat is interessant met oog op (andere) toekomstige vakoverstijgende projecten; aan dergelijke projecten is waarschijnlijk steeds meer behoefte, onder invloed van de vernieuwingen in het voortgezet onderwijs.

Docenten werden in de meeste projecten vanaf het begin betrokken bij de uitwerking van het project. Daarvoor werden bijeenkomsten belegd of werd in werk- of klankbordgroepen met de docenten overlegd. Bij enkele projecten was een docent aardrijkskunde zelfs in feite de motor achter het project. In de meeste deelprojecten (o.a. Limburg, Gelderland, Overijssel) ontvingen docenten een vergoeding voor hun bijdrage aan de ontwikkeling van het project. In enkele deelprojecten was een intentieverklaring of overeenkomst met scholen afgesloten, waarin was vastgelegd welke bijdragen de verschillende partners, onder wie de scholen, aan het project leverden.

In Overijssel richtte PjER zich uiteindelijk op de zogeheten technasia, dat wil zeggen scholen voor havo/vwo die extra accent leggen op de technische vakken. De technasia kennen het vak Ontwerp & Onderzoek. In het kader van dit vak wordt elk jaar gewerkt aan projecten, waarin voor een echt probleem een plan wordt gemaakt in opdracht van een echte opdrachtgever. Plan je Eigen Ruimte bleek hier naadloos in te passen.

5.3 De diverse varianten van het project

In alle PjER-projecten moesten de leerlingen de verschillende belangen die in het gebied speelden in kaart brengen en verwerken in hun plannen. Dat gebeurde in elk deelproject weer op een (iets) andere manier. Zo werden in Limburg de leerlingen ingedeeld in vier verschillende rollen, zoals die van boer, dorpsbewoner of natuurbeheerder; de leerlingen moesten onderzoek doen en proberen tot de 'ideale reconstructie' van het gebied te komen, waarin de verschillende belangen waren verweven.

In Noord-Brabant werden de leerlingen in drie groepen verdeeld, die overeenkwamen met drie verschillende rollen in het proces: de natuurorganisaties, de aannemer en de cultuurhistoricus. In de loop van het project werden de drie groepen gemixt tot enkele groepen waarin natuurorganisatie, aannemer en cultuurhistoricus met elkaar een eindresultaat moesten bereiken. Dit eindresultaat werd gepresenteerd in de klas, onder andere met behulp van een grote kaart. In Gelderland werden na een startles, waarbij leerlingen in groepjes van vier waren ingedeeld, alle leerlingen 'specialist' op een bepaald terrein; deze specialisten kregen opdracht om rond vijf thema's onderzoek te doen. Een van de thema's was de geschiedenis van het gebied. Vervolgens gingen de specialisten terug naar hun groepjes, zodat elk groepje over verschillende specialisten beschikte. Dan moesten de leerlingen een plan maken en uiteindelijk één gezamenlijke presentatie verzorgen (aan vertegenwoordigers van de politiek).

Ik was wel enthousiast, omdat er verschillende belangengroepen waren en je met allemaal rekening moest houden. Je moest je eigen belangengroep verdedigen en zorgen dat de rest achter je plan stond. Dat was wel een uitdaging om te doen.

Leerling havo-4, Limburg

In Limburg werd er naast de docentenhandleiding een 'Nieuwsflits' gemaakt, een korte audiovisuele presentatie in de vorm van een nieuwsbulletin, die als introductie van het thema bij de leerlingen kon worden gebruikt. In deze Nieuwsflits werden de verschillende rollen (boer, dorpsbewoners e.d.) op speelse wijze al geïntroduceerd bij de leerlingen. In Zuid-Holland maakte men een 3D animatiefilm van het gebied.

In alle PjER-projecten werden aan de leerlingen zowel algemene erfgoedbronnen ter beschikking gesteld, als specifieke bronnen die aansloten bij hun rol of een bepaald belang. Verder konden de leerlingen een bezoek aan het gebied brengen, interviews met betrokkenen en deskundigen afnemen en aanvullende bronnen raadplegen. Soms gaf een deskundige een presentatie in het betreffende gebied of in de klas.

In Groningen en Friesland werd het project uitgewerkt conform de uitgangspunten van het 'verhalend ontwerpen'. Dat betekende dat er werd gewerkt met een reële actuele kwestie, een echte opdracht en een echte opdrachtgever en een afronding van het project met een presentatie van de leerlingen van hun oplossing of plan aan de opdrachtgever. De docenten kregen in beide projecten een training in 'verhalend ontwerpen'.

Het tijdsbeslag varieerde sterk. In Gelderland (en op één school in Zuid-Holland) werd PjER vorm gegeven als een project van 2 tot 3 dagen in een projectweek. Daarbij was de overweging dat er hierdoor vanaf het begin druk op het project staat en leerlingen snel moeten toewerken naar het eindresultaat: de presentatie. In de andere projecten ging het doorgaans om een periode van 3 tot 12 weken, waarin 1 of enkele uren per week aan PjER werd gewerkt. Gemiddeld over alle deelprojecten werd door de leerlingen zo'n 15 tot 20 uur aan PjER gewerkt, maar dit aantal varieerde per provincie en per school sterk. In Limburg werd het project bijvoorbeeld in eerste instantie uitgewerkt in een variant van 16 weken telkens een les van 45 minuten. In Flevoland ging het om 5 weken met 2 (havo-3) of 3 (vwo-4) uren. In Noord-Brabant werd het project in drie weken afgerond, in Drenthe in twaalf weken. Dit stelde uiteraard uiteenlopende eisen aan de uitwerking van het project, de complexiteit van de vraagstelling en de hoeveelheid te raadplegen bronnen. Het grootste tijdsbeslag was te vinden in Overijssel, waar door leerlingen van de Technasia gedurende 9 weken 6 uur per week aan PjER werd gewerkt.

Ik heb Plan je Eigen Ruimte uitgevoerd met zestien leerlingen van 4 havo. Hierbij gaan de leerlingen ook aan de slag met het project tijdens de zogenaamde c-uren, waarbij begeleiding plaatsvindt door andere docenten. Zowel door mij als docent als door de leerlingen werd de einddiscussie in de klas als erg goed ervaren. Het is een meerwaarde binnen het project.

Docent aardrijkskunde Noord-Brabant

Bovendien blijkt uit de evaluaties dat docenten verschillende behoeften hebben voor wat betreft de uitwerking van een project als PjER. De ene docent wil een bijna volledig uitgeschreven projectplan, terwijl de andere docent het project graag zelf wil aanpassen en invullen. Zo paste in Zuid-Holland een docent PjER volledig aan zijn eigen ideeën aan en koos een docent in Gelderland een maand voor de start voor een ander, meer actueel thema (vanuit de gedachte dat de meeste informatie over een actueel thema toch wel digitaal beschikbaar zou zijn). Bij sommige docenten kon (mede daardoor) worden volstaan met een lichte vorm van coaching vanuit de PjER-projectleiding, terwijl bij andere veel directer moest worden gestuurd.

Tegen de achtergrond van deze verschillen werd in Limburg een docentenhandleiding geschreven, waarin drie varianten werden aangeboden; van een variant die van A tot Z is uitgeschreven voor de docent en de leerlingen, tot een variant waarbij de docent en de leerlingen binnen een gegeven stramien zelf het project nader invullen. Vooronderstelling daarbij was, dat docenten die nu al bij PjER betrokken zijn en zelf enthousiast zijn over een project als PjER, eerder zullen kiezen voor een 'open' variant, terwijl andere docenten, die wellicht wat meer aarzelend tegenover het toepassen van PjER staan, eerder zullen kiezen voor een volledig uitgewerkte variant. Later voegde Limburg nog een vierde variant toe, een compacte, verkorte variant waarbij leerlingen geheel zelfstandig aan het werk gaan. Bovendien werd PjER zowel uitgevoerd in havo als in vwo en zowel in de onderbouw als in de bovenbouw (zie volgend hoofdstuk). Vooral voor havo-4 klassen (en zeker ook voor havo-2 en havo-3) bleek dat de bronnen nog meer 'gedidactiseerd' moesten worden dan voor vwo-4 en vwo-5. In Friesland wordt bijvoorbeeld gewerkt met twee versies van het draaiboek. De eerste versie is vooral bedoeld voor het vmbo en de onderbouw havo/vwo. Hierin bestaat het concept van 'verhalend ontwerpen' er uit, dat leerlingen in de huid van de hoofdpersoon moeten kruipen. De tweede versie is bedoeld voor de bovenbouw havo/vwo; in deze versie vormden de leerlingen in het kader van 'verhalend ontwerpen' een adviesbureau.

De leerlingen vinden het een leuke opdracht. Het zoeken en verdiepen in oude kaarten, ontwikkelingsplannen en de geschiedenis vonden ze leuk. Ook de presentaties waren eigenlijk allemaal goed te noemen. Dat betekent voor mij dat ze ook zin hebben om er werk van te maken.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

5.4 De aanvullende financiële middelen

De PjER-projecten ontvingen €20.000,00 voor hun deelname aan PjER, met uitzondering van Utrecht (dat geen nieuwe aanvraag had ingediend) en Zeeland (dat €5.000,00 ontving voor verbreding van PjER naar andere scholen). Opvallend is dat enkele projecten er in slaagden, met als basis de subsidie van het landelijke PjER-project, aanvullende financiële bronnen aan te boren.

Koplopers waren wat dit betreft Overijssel en Groningen. In Overijssel droeg het Waterschap Rijn en IJssel 15.000 euro bij, de Nederlandse Waterschapsbank 5.000 euro en de provincie Overijssel (uit een budget voor ruimtelijke ordening) 12.000 euro. In Groningen ontving men een financiële bijdrage uit het Je Maintiendrafonds, van het Prins Bernhardfonds en 20.000 euro uit het budget Cultuureducatie van de Mondriaanstichting. IVN (PjER Friesland) werkt vanuit het principe van 'verhalend ontwerpen' altijd met opdrachtgevers die ook een budget ter beschikking stellen voor uitvoering, in dit geval de gemeenten. In Noord-Brabant ontving men €500,00 als vergoeding voor de studenten van de hogeschool, die informatie over een gebied verzamelden.

In totaal werd met een subsidie van 205.000 euro van Erfgoed Nederland bijna 100.000 euro aan aanvullende middelen verworven.

Ik vond positief aan Plan je Eigen Ruimte dat leerlingen het landschap bekijken uit verschillende invalshoeken. Ze passen kennis toe, leren samenwerken en presenteren, en doen kaartvaardigheden op.

Docent aardrijkskunde, Noord-Brabant

De andere deelprojecten van PjER slaagden er niet in aanvullende middelen te verwerven, of deden daartoe ook geen poging. Op grond van de evaluatie valt de vraag welke factoren een rol spelen bij het succesvol verwerven van aanvullende middelen helaas niet te beantwoorden.

6. Het behalen van de doelstellingen

In dit hoofdstuk wordt besproken in hoeverre de deelprojecten de doelstellingen hebben weten te realiseren, zowel de doelstellingen ten aanzien van het kwantitatieve bereik van PjER (paragraaf 6.1) als de inhoudelijke doelstellingen (6.2).

Het project voldeed aan mijn verwachtingen. Ik vond het een leuk project. Het samenwerken ging goed. Ik vond het wel moeilijk om mezelf aan de planning te houden. Bij een volgend project neem ik me voor beter te plannen.

Leerling technasium Overijssel

6.1 *Het uiteindelijk bereik van PjER*

De deelprojecten dienden met PjER in de periode 2006-2008 minimaal twee scholen voor voortgezet onderwijs en in totaal minimaal 125 leerlingen te bereiken. Bijna alle projecten zijn hierin geslaagd. Met de projecten die er (nog) niet in zijn geslaagd twee scholen (Limburg) of minimaal 125 leerlingen (Groningen, Overijssel) te bereiken, heeft Erfgoed Nederland afspraken gemaakt over de wijze waarop deze doelstellingen alsnog kunnen worden gerealiseerd.

Zoals in hoofdstuk 3 werd aangegeven werden in overleg met de projectleiding van PjER de volgende prestaties (per deelproject en totaal) gemeten:

- Het aantal leerlingen dat in de periode 2006-2008 deelnam aan PjER.
- Het aantal scholen, klassen (naar niveau) en docenten, dat deelnam aan PjER.
- Het aantal (erfgoed)instellingen dat met elkaar samenwerkte in een regionaal netwerk bij PjER.
- Het aantal projecten PjER waarin het project ook vakoverstijgend werd gebruikt in combinatie met andere vakken (geschiedenis, economie, ckv, biologie en/of Nederlands)
- Het aantal leerlingen dat de uitkomst van het project gebruikte als profielwerkstuk.

Als we de gegevens van alle projecten op een rijtje zetten (tabel 3), zien we dat in totaal naar schatting zo'n 2.750 leerlingen van 37 scholen aan PjER hebben deelgenomen, dat wil zeggen zo'n 8% van alle scholen met algemeen voortgezet onderwijs in Nederland (er zijn ca. 450 scholen voor algemeen voortgezet onderwijs in Nederland: 143 avo scholengemeenschappen en 309 brede scholengemeenschappen).

PjER richtte zich in eerste instantie op de bovenbouw van havo/vwo, maar uit de gegevens in tabel 3 blijkt dat ca. 800 van de 2.750 leerlingen (dat wil zeggen bijna 30%) afkomstig was uit de onderbouw: havo- en vwo-3, havo- en vwo-2 en zelfs twee klassen havo-1. Sommige docenten gaven in de evaluaties aan, dat PjER nog beter in de tweede of derde klas past, dan in de vierde of vijfde, met name omdat in de derde klas in veel methodes expliciet aandacht wordt besteed aan ruimtelijke inrichtingsvraagstukken.

Tabel 3: Gegevens over het bereik van de twaalf PjER-projecten

	Aantal scholen	Aantal klassen	Aantal leerlingen	Schooltype
Drenthe	2	2 6	60 165	Havo-4 Havo/vwo-3
Flevoland	2	3 2	90 45	Havo-3 Vwo-4
Friesland	5	2 3 8 3	50 60 148 80	Havo-1 Havo-3 Havo-4 Gym-5
Gelderland	2	4 4	100 136	Havo/vwo-4 Havo-4/vwo-5
Groningen	2	2	60	Vwo-4
Limburg	1	18 2 1	499 47 18	Havo/vwo-2 Havo-4 Vwo-5
Noord-Brabant	2	5	116	Havo-4 Havo-4/vwo-5
Noord-Holland	4	4 4 4	75 100 100	Havo-4 Vwo-4 Havo-4/vwo-5
Overijssel	2	1 2	28 57	Vwo-2 Havo/vwo-5
Utrecht	2	4	ca. 100	Havo-4
Zeeland	7	2 9	ca. 40 ca. 230	Vwo-4 vwo-5
Zuid-Holland	6	14	56 100 28 72	Havo-4 Havo-4/Vwo-5 Vwo-4 Vwo-5

Mate waarin vakoverstijgend werd gewerkt

In vier deelprojecten werd PjER ook bij andere vakken of vakoverstijgend gebruikt. In Zuid-Holland werd PjER op enkele scholen vakoverstijgend ingezet voor aardrijkskunde en geschiedenis (bij twee scholen in Schiedam en een school in Vlaardingen) en zelfs eenmaal uitsluitend in het kader van het vak geschiedenis (Delft). In Gelderland (school in Zutphen) werd een pilot van PjER uitgevoerd met twee klassen aardrijkskunde en twee klassen maatschappijleer. In Friesland werd PjER eveneens vakoverstijgend ingezet, zowel in Leeuwarden (aardrijkskunde en maatschappijleer) als in Dokkum (aardrijkskunde en economie). In Drenthe wordt PjER op één school (in Hoogeveen) vakoverstijgend aangeboden (aardrijkskunde en geschiedenis).

Het project staat stevig, dus daar moet niet te veel meer aan veranderen. Samen met de leerlingen voeg ik in de les via de elektronische leeromgeving veel links toe en de leerlingen wisselen zelf ook veel informatie met elkaar uit. Dat vind ik een goed gegeven. Als de opdracht verder wordt dichtgetimmerd, gaat dit initiatief misschien verloren.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

Aantal profielwerkstukken

Bij de opzet van het landelijke project Plan je Eigen Ruimte werd ook de mogelijkheid aangegeven het project te gebruiken voor het schrijven van een profielwerkstuk. Dat is in de praktijk nauwelijks gebeurd. Alleen in Flevoland en in Zeeland heeft op één school één leerling een werkstuk geschreven in het kader van PjER. In andere provincies wordt soms aangegeven, dat docenten hopen dat het komend schooljaar leerlingen alsnog een profielwerkstuk gaan schrijven nu ze hebben kennis gemaakt met PjER in projectvorm.

Ik was goed in het maken van de maquette en het bedenken van oplossingen. In het begin vond ik de opdracht onduidelijk. Later werd het me pas duidelijk en merkte ik dat het een best vrije opdracht was.

Leerling technasium Overijssel

Het aantal samenwerkingspartners

Wanneer gekeken wordt naar de partners die met elkaar samenwerkten in de deelprojecten, dan kan worden geconstateerd dat een diversiteit aan instellingen bij de deelprojecten was en is betrokken. Het ging om:

- Archieven (Zuid-Holland, Noord-Brabant, Noord-Holland, Streekarchief Noordoost Friesland, Drents Archief)
- Erfgoedhuizen of andere provinciale instellingen voor erfgoed (Zuid-Holland, Gelderland, Noord-Brabant, Zeeland, Drenthe)
- Musea (Limburgs Museum, Natuurmuseum Brabant, Noordelijk Scheepvaart Museum, Scheepvaart Museum, Veenkoloniaal Museum)
- Instellingen voor cultuureducatie (Edu-Art Gelderland, KCO Overijssel, Kunststation C)
- Instellingen voor omgevingseducatie en/of milieueducatie (Stichting Omgevingseducatie Gooi-, Vecht- en Eemstreek, SOM bureau voor onderwijs- en milieuprojecten, IVN, NME-centrum Almere)
- Instellingen die zich met – aspecten van – cultuurhistorie bezighouden (Oversticht Overijssel, het Gelders Genootschap, Groninger Welvaart, Streekhistorisch Centrum, Tresoar Friesland)
- Waterschappen (Overijssel, Noord-Brabant)
- Hogescholen
- Projectbureaus
- Bibliotheek (Hoogeveen)
- Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) en RACM Lelystad (voorheen: Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwaterArcheologie – NISA)
- Gemeenten.

Deze instellingen zijn regionale netwerken aangegaan, die – voor zover dat nu te overzien is – een duurzaam karakter lijken te hebben.

6.2. Het behalen van de inhoudelijke doelstellingen

In hoofdstuk 3 werd aangegeven, dat resultaten van PjER (dat wil zeggen indicaties dat inhoudelijke doelstellingen zijn bereikt) konden zijn:

- De mate waarin de (regionale) doelen zijn behaald met de inzet van middelen (uren en geld).
- De mate van realisering van een digitale leeromgeving voor de leerlingen.
- De mate waarin docenten aangeven, dat de leerlingen door PjER meer inzicht hebben gekregen in de cultuurhistorische elementen in hun omgeving.
- De mate waarin leerlingen enthousiast zijn over het werken met PjER en aangeven dat het leuk was om aan PjER te werken.
- De mate waarin leerlingen volgens de docenten dankzij PjER vaardigheden hebben opgedaan, waaronder onderzoeksvaardigheden, sociale vaardigheden (o.a. presenteren) en vaardigheden ICT-gebruik.
- De tevredenheid over de samenwerking met andere instellingen in het regionale netwerk.
- De mate waarin de deelprojecten er in slagen ook andere scholen voor voortgezet onderwijs voor PjER te interesseren.

In deze paragraaf bespreken we in welke mate deze resultaten waarschijnlijk zijn gerealiseerd.

Het realiseren van de doelen per deelproject

In de eindevaluatie gaven vrijwel alle deelprojectleiders aan, dat volgens hen de eigen doelstellingen (zie bijlage 4) in de periode 2006 – 2008 zijn gerealiseerd. Dit blijkt onder andere uit de presentaties en werkstukken van de leerlingen, de reacties van de docenten en de (mondelijke en schriftelijke) evaluaties van de leerlingen. Natuurlijk zijn er verschillen in inhoudelijke resultaten tussen bijvoorbeeld havo-3 en vwo-5. Leerlingen in de hogere klassen kunnen zelfstandiger het eindresultaat bereiken, kunnen meer bronnen bij de analyse betrekken en complexere oplossingen bedenken.

Met uitzondering van een enkele school blijken de meeste scholen waar PjER zich in 2006 – 2008 als pilot heeft afgespeeld, door te willen gaan met PjER. Docenten zijn over het algemeen tevreden over de opzet van het project en de kwaliteit van de presentaties. Uit de evaluatie blijkt dat het bezoeken van het betreffende gebied door de leerlingen van groot belang is. Pas dan krijgen de leerlingen een beeld van de problematiek. Ook docenten geven in de evaluaties aan dat excursies naar het gebied een zeer waardevol element zijn en een nuttige informatiebron zijn voor de leerlingen.

Ik geef een aantal uren per week les op een school voor voortgezet onderwijs in Zeeuws Vlaanderen. Ik kom zelf van de 'overkant' en wist weinig over het erfgoed van Zeeuws Vlaanderen. Daar is door Plan je Eigen Ruimte verandering in gekomen.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

Een deel van de leerlingen heeft volgens de deelprojectleiders zeker de weg naar de instellingen, bijvoorbeeld de archieven, gevonden. Dat is zowel gebeurd door fysieke bezoeken als door het raadplegen van de websites. Zo merkt men bij het archief in Schiedam dat door PjER meer jongeren naar het archief komen, bijvoorbeeld in het kader van hun profielwerkstuk. Ook zijn de stages van leerlingen bij het archief in Schiedam een direct gevolg van PjER.

Opvallend is het dat PjER ook voor docenten die niet in de plaats wonen waar de school is gevestigd, een eyeopener is. Zo noteert een docent aardrijkskunde in Zeeland: "Ik kom niet van Beveland, dus leer nu weer een heleboel over deze omgeving". Ook in de provincie Groningen ontdekte een docent die zelf in de stad Groningen woont door PjER hoe waardevol het is als leerlingen zich verdiepen in hun eigen omgeving in Stadskanaal.

Soms bleek een van de geformuleerde doelstellingen te ambitieus. Dat was onder andere het geval in Drenthe, waar de projectleiding als doel had geformuleerd dat de leerling na het volgen van PjER lokale en ruimtelijke vraagstukken kon beschrijven en analyseren en zich daarover een beargumenteerde mening kon vormen. Dat bleek in de praktijk te hoog gegrepen.

Het realiseren van de digitale leeromgeving

Bij Plan je Eigen Ruimte lag veel nadruk op het creëren van een digitale leeromgeving voor de leerlingen en het werken met digitale bronnen. Een van de voorwaarden voor de PjER-deelprojecten was dan ook dat leerlingen van de deelnemende scholen de komende vijf jaar gebruik kunnen maken van een digitale leeromgeving met lokale bronnen op het gebied van actuele (her)inrichtingsvraagstukken.

Juist moderne media zijn bij uitstek geschikt om in alle fasen van het erfgoedonderwijs te gebruiken. De computer en internet zijn geschikte middelen om bronnen te bestuderen, gegevens te verzamelen en te verwerken. Plan je Eigen Ruimte vormt op dit terrein een prima experimenteerterrein. Zo heeft bij ons bijvoorbeeld een groepje leerlingen van hun nieuw geplande wijk een compleet driedimensionaal ontwerp gemaakt, een website gebouwd en daar beeld en geluidsfragmenten aan toegevoegd.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

Bij de start van de PjER-projecten bleek dat er grote verschillen waren tussen de scholen wat betreft het werken met digitale (erfgoed)bronnen. Sommige scholen waren al gewend gebruik te maken van digitale bronnen, terwijl bij andere scholen dit nog in de kinderschoenen stond. Bij de ene school bleken leerlingen en docenten dagelijks gebruik te maken van een digitale leeromgeving, bij andere scholen was dit nauwelijks het geval.

Alle deelprojecten blijken in 2008 een digitale leeromgeving te hebben gerealiseerd. Meestal gebeurde dat door het inrichten van een speciale website of een deel van een bestaande website. De digitale leeromgeving is in Noord-Holland gerealiseerd door middel van zappeninjebuurt.nl, de regionale leeromgeving van Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek, in Limburg door middel van de website boerenerfgoed.nl.

In Overijssel werd op de website erfgoededucatie.eu, waarop ook andere erfgoedprojecten van Oversticht staan, een onderdeel over PjER geplaatst.

In Zeeland werd een speciale website voor PjER gemaakt en een aparte elektronische leeromgeving; deze ELO wordt binnenkort opgeheven, omdat inmiddels alle scholen voor voortgezet onderwijs in Zeeland over een eigen ELO beschikken.

In Groningen is PjER onderdeel van de website van Groninger Welvaart en bevat informatie die vooral voor docenten is bestemd.

In Noord-Brabant richtten het Natuurmuseum Brabant en het Erfgoedhuis Brabant een aparte PjER-website in.

In Utrecht werd door Landschap Erfgoed Utrecht een aparte website voor PjER gemaakt.

In Drenthe zijn al het materiaal van PjER en alle informatiebronnen beschikbaar op de website cultuurenschoolhoogeveen.nl.

In Friesland vormt PjER een apart onderdeel van de website scholenvoorduurzaamheid.nl.

Drie deelprojecten, Flevoland, Zuid-Holland en Gelderland, maakten in de periode 2006-2008 gebruik van de landelijke website Plan je Eigen Ruimte. In Gelderland zal volgend jaar worden gekeken of de site niet beter overgeheveld kan worden naar het educatieve domein van de website mijngelderland.nl, waarin o.a. Gelders Erfgoed en het Gelders Archief samenwerken. Zuid-Holland overweegt alsnog een eigen website te bouwen.

De mate waarin leerlingen vaardigheden hebben opgedaan

Leerlingen vinden zelf over het algemeen dat ze door PjER allerlei vaardigheden hebben opgedaan. Zo werd in Limburg aan de leerlingen gevraagd wat ze hadden geleerd wat betreft vaardigheden (onderzoeken, presenteren, ICT enz.). Alle leerlingen blijken ervan overtuigd dat ze dankzij PjER bepaalde vaardigheden hebben opgedaan. Enkele citaten: "Er kwamen verschillende vaardigheden aan bod. Dit vind ik wel goed, want je leert van elke vaardigheid wel iets en je leert er meer tegelijk." "Je moest veel opzoeken en onderzoeken.", "Je hebt geleerd te discussiëren en samen te werken" en "Ik heb geleerd leiding te geven en daarbij toch samen te werken. Je moet iedereen scherp houden, zodat je een goed eindresultaat krijgt, wat ons uiteindelijk ook is gelukt."

Ik vond het een boeiend project. Je leert meer over je eigen gemeente en daarbij is het heel anders dan leren uit een boek. Zo kun je toch een beetje meer kennis maken met het vak aardrijkskunde, wat meer is dan alleen landen aanwijzen op een kaart. Ik was zowel voorzitter als leider, dus ik kon veel contact zoeken met andere groepen, wat daarbij het werk veel leuker maakt omdat je er echt mee bezig bent.

Leerling havo 4, Limburg

Ook de docenten bevestigen in de evaluaties, dat PjER een goede manier is om bepaalde vaardigheden te ontwikkelen, zoals leren samenwerken en leren presenteren.

Juist bij Plan je Eigen Ruimte komen allerlei onderzoeksvaardigheden aan bod en dragen leerlingen zelf verantwoordelijkheid voor onderdelen van het leerproces. Ze moeten zelfstandig hun theoretische kennis toepassen in het landschap, dat als decor dient voor hun eigen dagelijkse leefruimte. De leerlingen gaan zich daardoor realiseren dat het maken van ruimtelijke plannen altijd te maken heeft met keuzes, belangen en waarden, ook cultuurhistorische waarden.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

Het enthousiasme van de leerlingen over het project

Bij enkele projecten zijn schriftelijke evaluaties uitgevoerd bij de leerlingen. Uit deze evaluaties blijkt dat de leerlingen tamelijk positief staan tegenover Plan je Eigen Ruimte. In Overijssel werd door leerlingen een evaluatieformulier ingevuld. Uit de antwoorden blijkt dat het project bij de meeste leerlingen aan de verwachtingen heeft voldaan, hoewel een enkele leerling opmerkt dat het meer papierwerk was dan gedacht of dat de opdracht niet meteen duidelijk was. Leerlingen vonden het positief dat er werd gewerkt met een reële opdracht en een echt probleem. Ze vonden de opdracht leuk, maar lastig, omdat het probleem complex was, met een verscheidenheid aan aspecten.

In Drenthe is het project uitgebreid geëvalueerd met de leerlingen door middel van een schriftelijke vragenlijst. Uit de reacties van de leerlingen blijkt dat ze het over het algemeen een leuk project vonden. Het was voor hen een aangename afwisseling met de 'gewone' lessen. Bijna alle leerlingen geven het project een voldoende als rapportcijfer, variërend van een 6 ('het was wel leuk om zelf te ontwerpen, maar het was niet echt interessant') tot een 8,5 ('het was leuk en leerzaam en de prijs was erg goed uitgezocht'). In één groep gaven enkele leerlingen een onvoldoende aan PjER, omdat ze veldwerk hadden moeten verrichten terwijl het koud was en regende.

In Limburg werd het project geëvalueerd met leerlingen uit de vierde klas havo. Zij vonden PjER over het algemeen een leuk project, dat een prettige afwisseling betekende met de reguliere lessen. Zij gaven zelf aan dat zij veel hadden geleerd over politieke besluitvorming en het inrichten van gebieden.

Uit het verslag van de evaluatie van het project Boerenerfgoed in Limburg:

"De uitvoerende docenten reageerden positief op PjER. Het feit dat de leerlingen aan het denken en vervolgens aan het werk worden gezet, en de mate waarin de leerlingen afhankelijk van elkaar zijn, maakt dat de leerlingen 'als vanzelf' aan de slag gaan. (...) De mate waarin het thema de leerlingen aanspreekt en de toegankelijkheid van de informatie wordt als goed beoordeeld. Ook begrijpen de leerlingen hoe er verschillende belangen spelen bij de inrichting van een gebied. Over het aantal informatiebronnen en de mate waarop leerlingen meer kennis hebben gekregen in de geschiedenis van het gebied en inzicht in welke cultuurhistorische waarden er belangrijk genoeg zijn om behouden te blijven, oordeelden de docenten dat dit voldoende was.

Over de werkstukken en presentaties zijn de meeste projectleiders en docenten tevreden; ze vinden die van een verrassende kwaliteit. Zo blijkt uit de evaluatieformulieren die docenten in Zeeland invulden, dat volgens hen de leerlingen PjER over het algemeen leuk en plezierig vonden en enthousiast aan PjER hebben gewerkt. Sommige projectleiders van PjER zijn kritischer over de prestaties van de leerlingen. Zo merkt een regionaal projectleider op: "De kwaliteitseisen die docenten en scholen stellen aan de prestaties van de leerlingen vielen me wat tegen. Ik had verwacht dat docenten de lat hoger zouden leggen."

De aandacht voor cultuurhistorische waarden

Het aandacht besteden aan (behoud van) cultuurhistorische waarden was voor een instelling als Erfgoed Nederland een essentieel onderdeel van Plan je Eigen Ruimte. Ongeveer de helft van de deelprojectleiders geeft aan, dat dit inderdaad is gebeurd. In deze projecten heeft men de indruk, dat leerlingen en docenten meer bewust zijn geworden van het belang van cultuurhistorie. Zo staat in het evaluatieverslag van PjER Limburg: "De docenten hebben aangegeven dat ze meer gebruik zijn gaan maken van cultuurhistorische informatie en bronnen." In Noord-Holland blijkt uit de evaluaties met docenten, dat deze vinden dat leerlingen geleerd hebben om bij de inrichting van gebieden rekening te houden met cultuurhistorische waarden. In Zuid-Holland zijn volgens de projectleiders docenten meer bewust geworden van de mogelijkheden om cultuurhistorische bronnen te gebruiken in de lessen. Ook in Groningen heeft men de indruk dat door het werken met PjER leerlingen cultuurhistorie opeens belangrijk zijn gaan vinden.

Maar door de andere projectleiders wordt opgemerkt dat aandacht voor cultuurhistorische waarden in de analyses en oplossingen van de leerlingen zeker niet vanzelfsprekend is, ondanks alle informatiebronnen, instructies en dergelijke. Dat komt vooral ook, omdat voor veel docenten aardrijkskunde het cultuurhistorisch aspect in de inrichtingsplannen een betrekkelijk nieuw aandachtspunt is.

In veel projecten zijn daarom allerlei maatregelen genomen om te zorgen dat leerlingen wel degelijk aandacht zouden besteden aan de cultuurgeschiedenis. Zo werden leerlingen gestimuleerd streekmusea en andere erfgoedinstellingen te bezoeken of cultuurhistorische waardenkaarten te raadplegen. In een aantal projecten werd een speciaal introductiefilmpje gemaakt voor de leerlingen, juist om het aspect van cultuurhistorie te verduidelijken. In Gelderland werden goede ervaringen opgedaan met een introductiefilm ('Het Behouden Landschap'), die goed duidelijk maakte wat cultuurhistorie kan inhouden. In Flevoland maakte men een DVD voor de docenten en leerlingen over de cultuurhistorie van Flevoland; pas nadat deze DVD werd gebruikt, gingen leerlingen aandacht besteden aan cultuurhistorische aspecten.

De leerlingen vonden het werken met PjER over het algemeen erg leuk. Vooral het nieuwe historische en geografische kennis opdoen over de eigen omgeving en het leren formuleren van een mening over ruimtelijke ordeningsvraagstukken in de eigen omgeving waren extra aanvullend in ons onderwijsprogramma.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

In enkele gevallen werd er in de loop van het project voor gekozen extra aandacht voor cultuurhistorie te vragen, door dit aspect uitdrukkelijk in de hoofdvraag voor de opdracht op te nemen.

Toch bleef (en blijft) volgens veel deelprojectleiders steeds het gevaar bestaan dat docenten aardrijkskunde PjER gebruiken als een leuk project voor de leerlingen om te oefenen met inrichtingsvraagstukken en het afwegen van verschillende belangen daarbij, zonder de cultuurhistorie daarin afzonderlijke aandacht te geven. Zo besteden leerlingen van de technasia in Overijssel in hun analyses nog wel aandacht aan cultuurhistorie, maar vergaten ze dit aspect vaak bij de oplossingen.

In Groningen overweegt men op basis van de ervaringen in Stadskanaal de opdracht in tweeën te knippen en de eerste opdracht expliciet te wijden aan een onderzoek naar cultuurhistorische elementen.

De soms tekortschietende aandacht voor cultuurhistorie wordt bevestigd door de schriftelijke evaluaties die bij leerlingen in Overijssel, Drenthe en Limburg werden afgenomen; leerlingen melden dat zij veel van het project hebben geleerd (zoals samenwerken, verschillende belangen met elkaar verenigen e.d.), maar noemen daarbij zelf vrijwel nooit het belang van cultuurhistorie. In Drenthe werd aan de leerlingen de stelling voorgelegd: "Door PjER zie je beter welke waarde sommige historische elementen in een landschap hebben". Van alle leerlingen is 23% het met deze stelling 'eens', 40% is het 'een beetje eens'; de rest heeft geen mening of is het oneens met de stelling.

De samenwerking met de scholen en de instellingen

De samenwerking met de scholen en tussen de instellingen verliep in vrijwel alle deelprojecten goed. Zo bleken veel gemeenten bereid te zijn om verrassend veel tijd in medewerking aan PjER te steken. De onderlinge samenwerking tussen de partners op het terrein van educatie was bij enkele deelprojecten nieuw (bijvoorbeeld tussen de archieven in Zuid-Holland), soms werd gewerkt vanuit bestaande samenwerkingsverbanden (bijvoorbeeld Limburg). Achteraf wordt zonder uitzondering positief geoordeeld over de wijze waarop de samenwerking is verlopen. In de meeste deelprojecten was de samenwerking met een of enkele partners nieuw, bijvoorbeeld met een waterschap. Opvallend was de rol van de waterschappen in PjER. Waterschappen richten zich steeds meer met educatieve programma's op het onderwijs en blijken geïnteresseerd in samenwerking bij erfgoededucatie.

De meeste betrokkenen zijn het er over eens, dat het waardevol is dat leerlingen tijdens PjER bezoeken afleggen aan een of meer (erfgoed)instellingen, zoals een streekmuseum, of een archief. Dat blijkt niet in alle projecten te gebeuren. Indien leerlingen zelf de keuze wordt gelaten al dan niet een instelling te bezoeken, dan schiet een bezoek er vaak bij in, zo leert de ervaring. In Noord-Brabant overweegt men daarom als onderdeel van de opdracht het bezoek aan minimaal één instelling verplicht te stellen. Een ander probleem was, dat instellingen die in het kader van PjER (kunnen) worden bezocht niet altijd goed zijn voorbereid op de komst van de leerlingen. Instellingen willen graag precies weten wanneer zij hoeveel leerlingen kunnen verwachten en dat is vaak nog niet bekend wanneer de deelprojectleider contacten legt met de betreffende instelling. De ervaring leert dat het verstandig is vlak voor een bezoek nog even vanuit de PjER-projectleiding contact op te nemen met de instelling of gemeente.

Ook het kunnen raadplegen door leerlingen van deskundigen tijdens het uitvoeren van de opdracht werkte positief. Soms bleek juist een extern deskundige door zijn praktijkervaring energie bij de leerlingen los te maken en hen te stimuleren met goede plannen te komen.

Interessant leek bij aanvang van de deelprojecten ook de samenwerking met hogescholen. Vanuit Erfgoed Nederland werd gestimuleerd dat de PjER-projecten zouden samenwerken met (lerarenopleidingen van de) hogescholen in de regio. Zo was het in Gelderland de bedoeling dat er bij de verbreding van PjER naar andere Gelderse regio's zou worden samengewerkt met de HAN, de Hogeschool Arnhem – Nijmegen. Groepen studenten van de HAN zouden jaarlijks een regio kiezen om daar een hoofdvraag bij te formuleren en beschikbare bronnen bij te zoeken; zo zou uiteindelijk een arsenaal van mogelijkheden en bronnen ontstaan voor geïnteresseerde scholen gespreid over alle regio's in Gelderland. Uiteindelijk is dit niet doorgegaan. Het bleek voor de HAN niet mogelijk een opdracht te formuleren voor de studenten die voldoende kwalitatieve uitdaging bood. De enige geslaagde samenwerking met een hogeschool kwam uiteindelijk tot stand in Noord-Brabant. Studenten van de vakgroep Aardrijkskunde van de lerarenopleiding van de Fontys Hogeschool in Tilburg kozen een gebied in Noord-Brabant (Den Hout, bij Oosterhout) waarover zij informatie verzamelden. Het probleem in Noord-Brabant was dat het vervolgens lastig was om scholen in de nabijheid van dit gebied te interesseren voor deelname aan PjER.

In de evaluaties wordt tot slot regelmatig genoemd, dat het ontwikkelen van PjER (inclusief de website, het opzetten van een netwerk e.d.) wel meer tijd heeft gekost dan men aanvankelijk dacht. De aanloop van het project kostte veel tijd, zeker in de gevallen dat docenten medeschrijvers waren. De besluitvorming in de school (over deelname aan PjER) bleek tijd in beslag te nemen. Ook kostte het veel geduld voordat er eindelijk tastbare resultaten zichtbaar werden.

In het verlengde hiervan wijzen sommige PjER-projecten er in de evaluaties op, dat elke uitvoering van PjER steeds een vorm van maatwerk voor een bepaalde school en/of een bepaald gebied vereist; dit maatwerk kost telkens weer de nodige tijd en energie. Zo moeten steeds weer deskundigen of gastdocenten worden gezocht voor een projectuitvoering. Daarom is men in verschillende PjER-projecten op zoek naar manieren waarop het project meer gestandaardiseerd kan worden, bijvoorbeeld door sommige bijdragen van experts op DVD op te nemen.

Het succes van de verbredingsstrategie

Een laatste belangrijk resultaat van PjER is de mate waarin de deelprojecten er in slagen ook andere scholen voor voortgezet onderwijs voor PjER te interesseren. Uit de evaluatie blijkt dat dit een punt van zorg is. Het blijkt lastig om PjER te verbreden naar andere scholen dan de een of twee (in geval van Zuid-Holland zes) scholen waarmee men is gestart.

Ik heb met plezier aan het project gewerkt. Ook de leerlingen waren enthousiast. Het gevaar bestaat alleen dat het iets eenmaligs blijft, omdat er op geografisch gebied zoveel andere leuke dingen ontwikkeld worden.

Docent aardrijkskunde, Zeeland

Knelpunten blijken met name te zijn:

- Scholen worden overvoerd met aanbod van allerlei projecten. Zelfs voor het vak aardrijkskunde zijn het er zoveel, dat de leiding van de vaksectie zelfs niet eens alle voorstellen in het vaksectieoverleg brengt. PjER moet in de praktijk concurreren met andere projecten, zelfs projecten in het buitenland.
- De interne communicatie tussen docenten in het voortgezet onderwijs is vaak slecht, zelfs binnen de eigen vaksectie. Zo bleek bij een introductie van PjER op een school, dat één docent al een jaar met PjER werkte, zonder dat de collega's daarvan wisten.
- Bij PjER gaat het in de meeste gevallen om aardrijkskundedocenten in de bovenbouw. In de bovenbouw opereren de docenten minder in teamverband dan in de onderbouw. Daardoor moet de verbredingsstrategie van PjER gericht zijn op de individuele docent, hetgeen tijdrovend en intensief is.
- Bovendien zijn sommige scholen die aan de pilot van PjER hebben meegedaan terughoudend in hun medewerking aan het verbreden van PjER naar andere scholen in de regio, omdat zij nu juist met hun deelname aan PjER onderscheidend willen zijn ten opzichte van die andere scholen.
- Sommige scholen vinden PjER steeds lastiger in te passen, nu het Rijk nadrukkelijk eist dat scholen de onderwijsnorm van 1040 uren halen; dit gaat ten koste van de ruimte en flexibiliteit voor deelname aan projecten als PjER.
- Het is voor aardrijkskunde nog steeds niet vanzelfsprekend om te werken met erfgoedbronnen en aandacht te schenken aan cultuurhistorische waarden. Daarom weten docenten niet hoe ze PjER moeten inpassen in hun onderwijsprogramma.

Voorts bleken er in sommige deelprojecten specifieke belemmeringen voor een succesvolle verbreding te bestaan. Zo bleek het thema 'boerenerfgoed' niet aantrekkelijk voor veel scholen voor voortgezet onderwijs die in de grotere steden van Limburg zijn gevestigd.

Toch blijken alle deelprojecten het afgelopen jaar allerlei pogingen in het werk gesteld te hebben om PjER te verbreden naar andere scholen (en regio's):

- Er werden nieuwe thema's uitgewerkt en nieuwe regio's ontsloten. Er werd daarbij samenwerking gezocht met allerlei regionale en provinciale instellingen, zoals Erfgoedhuizen, bibliotheekcentrales en steunfuncties voor kunst&cultuur.
- Er werden presentaties over PjER gehouden bij mogelijke samenwerkingspartners voor de 'verbredingsstrategie', zoals waterschappen en archieven.
- Er werd aandacht voor de PjER-pilots gevraagd in de lokale media of in vakbladen op het gebied van erfgoed en natuur.
- Diverse PjER-deelprojectleiders (en vertegenwoordigers van Erfgoed Nederland) waren aanwezig op de KNAG-dag, de jaarlijkse bijeenkomst van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap; zo kon aan geïnteresseerde aardrijkskundedocenten specifieke informatie over PjER worden gegeven, die betrekking had op de provincie waar de betreffende docent les gaf.
- Daarnaast werden vanuit PjER-projecten de aardrijkskundedocenten in de regio of provincie persoonlijk benaderd met informatie over PjER, per mail en/of telefonisch.

- In Limburg werd – zoals in hoofdstuk 5 aangegeven - naast de drie eerdere varianten van PjER een vierde variant ontwikkeld, die zich vooral richt op leerlingen die een profielwerkstuk moeten maken. De rol van de docent is in deze variant minimaal. Door meer accent te leggen op economische aspecten, wil PjER-Limburg proberen ook leerlingen te interesseren die voor het vak economie een profielwerkstuk moeten schrijven. PjER-Limburg hoopt dat als leerlingen eenmaal met deze variant werken, docenten ook geïnteresseerd raken in op zijn minst variant 3 van het project.
- Sommige PjER-projecten zochten voor de verbreding samenwerking met 'Scholen voor Duurzaamheid'. IVN heeft het programma Scholen voor Duurzaamheid onlangs vanuit de noordelijke provincies over andere delen van Nederland 'uitgerold'; alleen in Flevoland, Utrecht, Overijssel en Zeeland is er nog geen sprake van een structureel aanbod aan de scholen, in de andere provincies wel. PjER zou daarin eventueel een onderdeel van het aanbod voor scholen kunnen vormen.

In februari 2008 mochten enkele leerlingen van Het Baken in Almere op uitnodiging van Leefbaar Almere hun plannen tijdens de Politieke Markt presenteren. De totale groep leerlingen kreeg eerst een rondleiding door het gemeentehuis en mocht mee-eten met de gemeenteraad. Bij de presentatie waren vertegenwoordigers van alle fracties aanwezig en enkele gemeenteraadsleden. Omroep Flevoland maakte er een registratie van.

Vooralsnog heeft de 'verbredingsstrategie' nog niet veel vruchten afgeworpen. In Limburg is het project voorlopig beperkt gebleven tot één school. In Friesland wordt PjER ook in 2008/09 aangeboden aan alle scholen voor voortgezet onderwijs in Friesland. In Flevoland zijn er na een voorlichtingsbijeenkomst twee nieuwe scholen geïnteresseerd in PjER. In Gelderland waren zes nieuwe scholen aanwezig op een informatiebijeenkomst over PjER Gelderland. In Zeeland was het doel om alle twaalf scholen voor voortgezet onderwijs te bereiken met PjER. Dit is niet geheel gelukt; uiteindelijk blijken zes scholen met PjER te werken of te hebben gewerkt. In de andere deelprojecten werkt men voorlopig alleen voor de scholen die vanaf de start aan PjER deelnemen en wil men het komende schooljaar proberen PjER alsnog naar andere scholen te verbreden.

7. De rol van Erfgoed Nederland

In de evaluatie is ook aan de deelprojectleiders gevraagd een oordeel uit te spreken over de aansturing van PjER door Erfgoed Nederland. Alle deelprojectleiders blijken positief over de aansturing te zijn. Men vond het prettig dat een centraal format werd aangereikt, dat regionaal kon worden ingevuld. Er waren voldoende mogelijkheden om desgewenst vragen bij Erfgoed Nederland neer te leggen. Van de landelijke website werd veel gebruik gemaakt, evenals van alle formats, vragenlijsten e.d. Sommige deelprojectleiders noemen met name de steun die men van Erfgoed Nederland ontving bij subsidieaanvragen bij andere fondsen of instanties.

De landelijke expertmeetings die elk half jaar werden belegd waren volgens de deelprojectleiders heel nuttig, met name vanwege de uitwisseling van ervaringen en het op de hoogte raken van goede voorbeelden, hoewel de belangstelling voor de expertmeetings wel iets terugliep naar het einde van het project en er naar de mening van een enkeling iets te veel herhaling optrad in het programma. Tijdens de expertmeetings deed men goede ideeën op en legde men naar eigen zeggen vaak contacten die ook buiten PjER waardevol bleken te zijn. Al tijdens de eerste landelijke bijeenkomst, toen men in groepjes zelf met opdrachten aan de slag moest, werd meteen duidelijk wat PjER inhield.

Het voordeel van PjER is dat er enerzijds een structuur wordt aangeboden, maar dat er anderzijds voldoende ruimte is om er een eigen draai aan te geven.

Projectleider regionaal PjER-project

Wel wordt van diverse kanten opgemerkt, dat er in de startfase (nog) meer bekendheid had kunnen worden gegeven aan PjER, bijvoorbeeld bij de provincies, maar ook bij de scholen. Dat zou het voor de regionale partners makkelijker hebben gemaakt om scholen en instellingen te interesseren voor het regionale PjER-project.

Ook pleiten sommige deelprojecten ervoor, dat Erfgoed Nederland een actievere rol gaat spelen in het uitwisselen en verbreden van de thema's die in de diverse regio's zijn ontwikkeld. Dat zou het mogelijk maken om bijvoorbeeld het thema 'boerenerfgoed' (dat nu uitsluitend in Limburg is ontwikkeld) aan te bieden aan scholen voor voortgezet onderwijs in Gelderland of Overijssel. Het thema 'water' dat door Groningen, Overijssel en Gelderland is uitgewerkt, zou zo kunnen worden verbreed tot alle scholen in Nederland.

Bovendien liggen er veel kansen voor Erfgoed Nederland om op landelijk niveau PjER (en daarmee het thema 'cultuur en ruimte') te verbreden naar andere scholen. Zo blijken er in bijna alle provincies technasia te zijn of te komen, het schooltype waar men zich in Overijssel met succes op heeft gericht. Veelbelovend voor PjER is dat deze technasia vanuit het vak Ontwerp & Onderzoek elk jaar op zoek zijn naar een opdrachtgever en een probleem. Zij hebben dus veel belang bij een continuering van PjER en van de samenwerking met de instellingen die in het kader van PjER een rol als opdrachtgever vervullen.

Ook liggen er kansen om samen met het IVN te kijken hoe aandacht voor cultuurhistorische waarden structureel kan worden ingebouwd in het zeer brede aanbod van natuur- en milieueducatie.

Uit de evaluatiegesprekken blijkt, dat sommige deelprojectleiders de afgelopen jaren te maken hebben gehad met onvoldoende steun voor PjER vanuit het management van de instelling waar zij werken. Ook wordt hier en daar gerept van onvoldoende draagvlak bij collega's voor het in de eigen organisatie prioriteit geven aan PjER. Sommige deelprojectleiders opperen daarom de gedachte, dat bij een volgend project Erfgoed Nederland eerst een intakegesprek met de directie zou moeten beleggen, waarin gesproken wordt over het belang dat in de organisatie aan een dergelijk project wordt gehecht. Afhankelijk van de uitkomsten van dit intakegesprek zou Erfgoed Nederland vervolgens aan de betreffende organisatie kunnen verzoeken het ruwe idee dat men heeft uit te werken tot een projectplan.

Bijlage 1: Checklist vragen eerste gespreksronde PjER

In de eerste evaluatieronde werden de volgende vragen aan de orde gesteld.

De beginsituatie van uw project

- In welke mate zijn er nu al (directe of indirecte) contacten tussen de deelnemende scholen en de erfgoedinstellingen in de regio?
- Is er nu al een samenwerkingsverband van erfgoedinstellingen of moet dat samenwerkingsverband nog worden gerealiseerd?
- In welke mate zijn de bronnen van de erfgoedinstellingen in de regio nu al gedigitaliseerd of moet het PjER-project daar een bijdrage aan leveren?
- Wordt er op de deelnemende scholen nu al in het kader van aardrijkskunde gebruik gemaakt van digitale erfgoedbronnen?
- Wat zijn volgens u andere typerende kenmerken van de beginsituatie?

De ambities

- Wat zijn de concrete doelen van uw deelproject?
- Wat zijn de verschillen tussen de huidige situatie en de eindsituatie die u na afloop van PjER wilt hebben gerealiseerd?
- Waar kan straks aan worden afgelezen dat u deze verschillen heeft gerealiseerd?

De evaluatie

- Zijn er knelpunten om de 'prestaties' die op blz. 6 van 'Plan je Eigen Evaluatie' staan genoemd te meten?
- Welke andere gegevens denkt u de komende tijd over uw eigen project te kunnen verzamelen?
- Welke ondersteuning van Bureau ART denkt u nodig te hebben bij de evaluatie en effectmeting van uw project?

Het project PjER

- Wat zou u graag willen weten van de andere PjER-projecten?
- Wat zou u graag willen weten van de landelijke projectleiding van PjER?

Bijlage 2: Checklist vragen tweede gespreksronde PjER

In de tweede evaluatieronde werden de volgende vragen aan de orde gesteld.

De voortgang en opbrengsten tot nu toe

- Wat is er sinds het vorige gesprek gebeurd? Wat is tot nu toe gerealiseerd?
- Eén van de voorwaarden voor een PjER-project was dat leerlingen van deelnemende scholen de komende vijf jaar gebruik kunnen maken van een digitale leeromgeving met lokale bronnen op het gebied van actuele (her)inrichtingsvraagstukken. In welke mate is deze digitale leeromgeving nu gerealiseerd?
- Een andere voorwaarde is dat de ontwikkelde regionale website belangeloos ter beschikking wordt gesteld aan derden, voor zover de eigenaren van de bronnen dit toestaan. Wat is de stand van zaken m.b.t. de ontwikkeling van de eigen regionale website voor het PjER-project?
- Hoeveel leerlingen, klassen, scholen zijn bereikt? Hoe vaak is vakoverstijgend gewerkt? Met hoeveel instellingen is samengewerkt? Hoeveel profielwerkstukken zijn er in het kader van PjER geschreven? (zie afspraken gemaakt in eerste gespreksronde)
- Wat heeft u van de eerste fase van PjER geleerd?
- Tijdens de volgende expertmeeting op 22 november vragen we alle projecten in enkele minuten iets te vertellen over ervaringen die men heeft opgedaan en die ook voor andere deelprojecten interessant kunnen zijn. Welke ervaringen zijn interessant om op de volgende expertmeeting met andere projecten te delen?

Verbreding en verankering

- Hoe probeert u ervoor te zorgen, dat PjER wordt verankerd in de deelnemende scholen en instellingen? (d.w.z. structureel onderdeel wordt van het onderwijsprogramma c.q. van het aanbod voor de scholen)
- Hoe probeert u het PjER-project te verbreden naar andere scholen in dezelfde regio? Wordt aan deze scholen een vergoeding in rekening gebracht voor deelname aan PjER?
- Hoe probeert u het PjER-project te verbreden naar andere regio's?
- Kunt u op een kaartje aangeven in welke regio PjER zich nu afspeelt en waar de scholen zich bevinden die thans aan PjER deelnemen?

De doelen en evaluatie

- Zijn de doelen van uw project die u heeft geformuleerd in het format van de nulmeting nog steeds actueel?
- Hoe denkt u volgend jaar te meten of deze doelen zijn gehaald? (zie ook bijgaande handreiking met enkele praktische evaluatietechnieken)
- Welke ondersteuning van Bureau ART denkt u nodig te hebben bij de evaluatie en effectmeting van uw project?

Het project PjER

- Wat zou u graag willen bespreken tijdens de landelijke expertmeeting?
- Wat zou u graag willen weten van de landelijke projectleiding van PjER?
- Welke suggesties heeft u voor de afronding van het landelijke PjER-project rond de zomer van 2008? (publicatie? bijeenkomst? anders?)

Bijlage 3: Checklist vragen derde gespreksronde PjER

In de derde en laatste evaluatieronde werden de volgende vragen aan de orde gesteld.

De doelstellingen

- Erfgoed Nederland stelde als voorwaarde dat u PjER op minimaal twee scholen voor voortgezet onderwijs zou uitvoeren met minimaal 125 leerlingen. Heeft u deze doelstelling gerealiseerd?
- Hoeveel leerlingen, klassen, scholen zijn bereikt? Hoe vaak is vakoverstijgend gewerkt? Met hoeveel instellingen is samengewerkt? Hoeveel profielwerkstukken zijn er in het kader van PjER geschreven?
- Eén van de voorwaarden voor een PjER-project was dat leerlingen van deelnemende scholen de komende vijf jaar gebruik kunnen maken van een digitale leeromgeving met lokale bronnen op het gebied van actuele (her)inrichtingsvraagstukken. In welke mate is deze digitale leeromgeving nu gerealiseerd?
- Een andere voorwaarde was dat de ontwikkelde regionale website belangeloos ter beschikking wordt gesteld aan derden, voor zover de eigenaren van de bronnen dit toestaan. Wat is de stand van zaken m.b.t. de ontwikkeling van de eigen regionale website voor het PjER-project?
- U heeft aan het begin voor uw eigen project een aantal doelstellingen geformuleerd op het niveau van de leerlingen, de docenten/ scholen en het samenwerkingsverband (zie bijlage). In welke mate heeft u deze doelstellingen bereikt? Waar blijkt dat uit?
- U heeft aan het begin van uw project een beschrijving gemaakt van de 'nulsituatie' (zie bijlage). Welke verschillen zijn er aan te geven tussen deze nulsituatie en de huidige situatie?

Het proces

- Hoe kijkt u terug op het verloop van PjER? Welke lessen kunnen er getrokken worden uit het project? Wat waren valkuilen, wat waren aangename verrassingen?
- Hoe is de samenwerking verlopen met de scholen en met andere instellingen?
- Wat vindt u van de aansturing van het landelijke PjER-project? Wat vond u goed, wat had achteraf beter gekund?

Verbreding en verankering

- Erfgoed Nederland stelde als voorwaarde dat er een implementatietraject is tot en met het schooljaar 2010/11. Hoe heeft u dit implementatietraject vorm gegeven?
- Hoe heeft u ervoor gezorgd, dat PjER wordt verankerd in de deelnemende scholen en instellingen? (d.w.z. structureel onderdeel wordt van het onderwijsprogramma c.q. van het aanbod voor de scholen)
- Hoe heeft u het PjER-project verbreed naar andere scholen in dezelfde regio? Wordt aan deze scholen een vergoeding in rekening gebracht voor deelname aan PjER?
- Hoe heeft u het PjER-project verbreed naar andere instellingen en/of naar andere regio's?

De eindpublicatie

- Erfgoed Nederland kan een publicatie over PjER verzorgen, die o.a. wordt meegezonden bij het kwartaalblad van EN. Hoeveel extra exemplaren zou u willen ontvangen? Wat zijn voor u de belangrijkste doelgroepen van de publicatie? Welke suggesties heeft u voor de inhoud van de publicatie, ofwel wat (welke informatie of invalshoek) zou er volgens u absoluut niet mogen ontbreken?

Bijlage 4: De doelstellingen van de deelprojecten PJER

	doelstellingen niveau leerlingen
Noord-Brabant	<p>Leerlingen zijn zich bewust geworden van de verschillende belangen die kunnen spelen bij inrichting van een gebied.</p> <p>Leerlingen zijn zich bewust van de natuurwaarden van Moerenburg (flora, fauna, landschapstypen).</p> <p>Leerlingen weten meer over de verschillende cultuurhistorische elementen in Moerenburg dan voor het project.</p>
Zeeland	<p>Leerlingen hebben na afloop van het project aantoonbaar meer waardering gekregen voor hun eigen omgeving, m.n. voor de cultuurhistorische waarde van deze omgeving.</p> <p>De leerlingen leren samenwerken.</p> <p>De leerlingen leren elkaar beoordelen.</p>
Zuid-Holland	<p>Leerlingen maken kennis met een concreet regionaal project op het terrein van de ruimtelijke ordening, met de cultuurhistorie van de eigen omgeving (met als doel dat zij meer waardering krijgen voor de cultuurhistorische waarden).</p> <p>De leerlingen ontdekken de mogelijkheden van een erfgoedinstelling, doen ervaring op met een zelfstandig onderzoek en met het houden van een presentatie of het maken van een werkstuk.</p>
Overijssel	<p>Leerlingen hebben kennis gemaakt met waterinrichtingsvraagstukken in Overijssel, het watererfgoed en inzicht gekregen in toekomstige oplossing.</p>
Gelderland	<p>Leerlingen leren op het gebied van de ruimtelijke ordening relaties te leggen met de cultuurhistorische waarden van een gebied bij het maken van keuzes voor inrichting. Dit brengen zij tot uiting in hun inrichtingsplannen.</p>
Noord-Holland	<p>De leerlingen weten dat bij (her)inrichtingsplannen de cultuurhistorische waarden een rol spelen. Ze kunnen een verantwoording geven waarom wel of niet en hoe cultuurhistorische aspecten in een ontwerpplan aan bod komen.</p>
Limburg	<p>Leerlingen bewust te maken van hun leefomgeving en de veranderingen daarin.</p> <p>Leerlingen bewust te maken van het feit dat mensen het landschap maken.</p> <p>Leerlingen kennis te laten maken met de Reconstructieproblematiek.</p> <p>Leerlingen inzicht te geven in het feit dat er bij dergelijke vraagstukken verschillende belangen leven, die moeilijk verenigbaar zijn.</p> <p>Leerlingen leren vaktermen als bijvoorbeeld 'ruilverkaveling' ook in een cultuurhistorische context plaatsen.</p> <p>Leerlingen weten dat cultuurhistorische waarden van een gebied een rol spelen bij de reconstructie van het platteland. Zij kunnen hierdoor hun keuzes in het eindproduct verantwoorden.</p> <p>Leerlingen ervaren dat keuzes die zij maken over het culturele (boeren)erfgoed in Limburg, effect kunnen hebben op de toekomstige identiteit van het gebied.</p>

Drenthe	<p>Leerlingen leren adequaat hanteren van de geografische benadering, geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven, geografische vragen herkennen en zelf formuleren en hierbij geografische werkwijzen toepassen.</p> <p>Leerlingen kunnen geografisch onderzoek in de eigen regio opzetten , uitvoeren, presenteren en evalueren, op basis van een geografische onderzoeksvraag een gestructureerd plan van aanpak maken, met gebruikmaking van geografische werkwijzen en in elk geval zelf verzamelde primaire data.</p> <p>De leerling kan zich een beargumenteerde mening vormen over actuele ruimtelijke en sociaaleconomische vraagstukken van stedelijke gebieden in Nederland. Hij betreft daarbij aspecten van duurzame ontwikkeling en plannen voor de ruimtelijke inrichting van Nederland.</p> <p>De leerling kan lokale en regionale ruimtelijke vraagstukken beschrijven en analyseren en zich daarover een beargumenteerde mening vormen.</p> <p>De leerling doet algemene vaardigheden op, zoals: onderzoek doen / interviewen, presenteren, samenwerken, belangenafweging maken, debatteren en diverse benaderingswijzen (vakken) kunnen integreren.</p> <p>De leerling krijgt kennis van/ inzicht in (het belang van): ruimtelijke ordening, cultuurhistorie, vestigingsfactoren, alsmede natuur en milieu versus behoefte gemeente/economische aspecten</p>
Friesland	<p>Leerlingen hebben een idee gekregen bij 'cultuurhistorie'.</p> <p>Leerlingen hebben concreet onderzocht welke rol cultuurhistorie speelt in hun eigen omgeving.</p> <p>Leerlingen hebben een ruimtelijk ordeningsplan gemaakt waarin aandacht is voor cultuurhistorische elementen.</p> <p>Leerlingen hebben een presentatie over hun toekomstplan gehouden voor lokale bestuurders/betrokkenen, waarin cultuurhistorie een rol speelt.</p>
Groningen	<p>Leerlingen zijn zich bewust van de verschillende belangen die kunnen spelen bij de inrichting van een gebied (cultuurhistorie, economie (toerisme), natuur, e.d.).</p> <p>Leerlingen weten meer over de cultuurhistorische elementen in Stadskanaal en kunnen deze verwerken in een inrichtingsplan.</p> <p>Leerlingen doen ervaring op met zelfstandig onderzoek en met het houden van een presentatie of het maken van een werkstuk.</p>
Flevoland	<p>Leerlingen beseffen, nadat zij aan PjER hebben deelgenomen, dat ze op nieuw land wonen, hoe dat is ontstaan en dat er wel degelijk sprake is van cultuurhistorie.</p>

	doelstellingen niveau docenten/ scholen
Zuid-Holland	De docenten maken kennis met een concreet regionaal project op het terrein van de ruimtelijke ordening, met de cultuurhistorie van de eigen omgeving. De docenten ontdekken de mogelijkheden van een erfgoedinstelling. De docenten aardrijkskunde verankeren cultuurhistorische gegevens en bronnen te in hun lesplan.
Overijssel	Meerdere scholen in Overijssel maken jaarlijks gebruik van het pakket PjER.
Gelderland	In het onderwijsprogramma van de deelnemende scholen is een koppeling gemaakt tussen het vak aardrijkskunde en erfgoededucatie.
Noord-Holland	Aardrijkskunde docenten vinden het in het vervolg belangrijk dat cultuurhistorische waarden betrokken worden in praktische opdrachten of profielwerkstukken over (her)inrichtingsvraagstukken. Zo wie zo betrekken docenten vaker cultuurhistorische aspecten bij hun vak.
Limburg	Docenten/scholen hebben een visie op wat erfgoededucatie is en voor hun vak betekent. Docenten/scholen maken meer gebruik van cultuurhistorische informatie en bronnen. De school gaat structurele contacten aan met erfgoedinstellingen in de regio van de school of zien hiervan de meerwaarde in.
Zeeland	De docenten maken kennis met een concreet regionaal project op het terrein van de ruimtelijke ordening, met de cultuurhistorie van de eigen omgeving. In het onderwijsprogramma van de deelnemende scholen is een koppeling gemaakt tussen het vak aardrijkskunde en erfgoededucatie. De aardrijkskunde docenten betrekken in het vervolg meer de cultuurhistorische aspecten van de omgeving (van hun leerlingen) binnen hun onderwijs. Alle scholen voor Havo en VWO onderwijs in Zeeland gebruiken dit project bij tenminste het vak aardrijkskunde in de 2e fase.
Noord-Brabant	De deelnemende docenten testen in het voorjaar PjER in hun klassen. De deelnemende docenten maken gebruik van PjER in schooljaar 2007/2008. Meerdere aardrijkskundedocenten uit de regio maken gebruik van PjER. De docenten maken kennis met een concreet regionaal project op het terrein van ruimtelijke ordening, met de cultuurhistorie, landschap en natuur van de eigen omgeving. De docenten ontdekken de mogelijkheden van gebruik van informatie van een erfgoedinstelling binnen het vak aardrijkskunde.
Drenthe	Twee scholen voor voortgezet onderwijs willen met het project leren werken met het aspect cultureel erfgoed in het aardrijkskundeonderwijs. De school wil experimenteren met werken "buiten de deur", in de eigen omgeving, met heel concrete opdrachten. Achterliggend doel is het verstevigen van de positie van het vak aardrijkskunde in het onderwijs.
Friesland	Docenten hebben kennis gemaakt met de (digitale) bronnen van Tresoar Docenten hebben geleerd hoe cultuurhistorie(bronnen) te gebruiken in aardrijkskundelessen
Groningen	Docenten doen ervaring op met een concreet regionaal project op het terrein van de ruimtelijke ordening, cultuurhistorie en de eigen omgeving. Docenten maken meer gebruik van cultuurhistorische informatie en bronnen van (erfgoed)organisaties uit hun eigen omgeving.
Flevoland	Aardrijkskundedocenten zijn zich meer bewust van het feit dat ze op nieuw land lesgeven en dat er wel degelijk sprake is van cultuurhistorie. Dat ze in hun lessen vanzelfsprekend gebruik maken van de digitale erfgoedbronnen en die eventueel ook aanvullen.

	doelstellingen niveau samenwerkende instellingen
Noord-Brabant	PJER Brabant zal uitgebreid worden naar andere regio's in Brabant Als gevolg van PJER bestaat de intentie om na afloop van het project in 2007 de samenwerking tussen (de deelnemende) erfgoedinstellingen en de aardrijkskundedocenten van de scholen voort te zetten. Na afloop bestaat de intentie om het onderwerp 'Stadsrandproblematiek in relatie tot de natuur' uit te breiden met meerdere locaties rondom het Groene Woud.
Zeeland	De docenten ontdekken de mogelijkheden van een regionaal archief. Als gevolg van PJER wordt na afloop van het project in 2008 de samenwerking tussen de deelnemende erfgoedinstellingen en de aardrijkskundedocenten van de scholen voortgezet.
Zuid-Holland	Als gevolg van PJER wordt na afloop van het project in 2007 de samenwerking tussen de deelnemende erfgoedinstellingen en de aardrijkskundedocenten van de scholen voortgezet.
Overijssel	Waterschappen zijn tevreden over het ontwikkelde format en ondersteunen dit nog 5 jaar. Ze zijn content met de samenwerking met Het Oversticht.
Gelderland	Na 2007 zullen de betrokken instellingen bij PJER samenwerken in het verder uitzetten en uitwerken van PJER Gelderland, ieder in relatie tot hun eigen netwerk.
Noord Holland	Na afloop weten de docenten de instellingen te vinden voor informatie, excursie ed. PJER gaan we na het Hollandse Waterlinie project mogelijk uitbreiden met stedelijke vraagstukken en regionale bredere vraagstukken. Dus de instellingen en organisaties die we nu betrekken bij dit Hollandse waterlinie project, maar ook al bij onze andere PJER projecten (zoals gemeenten, Goois natuurreservaat, provincies, gewest (misschien), Waternet, Vechtplassencommissie e.a.) betrekken we dan weer bij dat project en vragen hun medewerking (we vragen hen bronnen te leveren en of en op welke manier docenten/leerlingen de organisaties mogen benaderen voor meer informatie). In de geplande Plan je eigen Ruimte Gooi workshop zullen we ook een of mogelijk meerdere organisatie betrekken
Limburg	Erfgoedinstellingen wisselen kennis en ervaringen uit met het onderwijs, waardoor men kennis krijgt in de onderwijskundige doelen en streven. Erfgoedinstellingen krijgen vanuit de cultuurhistorische waarden van het landschap aansluiting bij het vak Aardrijkskunde (naast de vakken CKV en Geschiedenis). De instellingen bouwen een structurele relatie op met het voortgezet onderwijs in de regio, waarbij wisselwerking en inhoudelijke versterking op het gebied van cultuurhistorie centraal staan. Na schooljaar 2007/2008 deelt het Limburgs Museum opgedane kennis en ervaringen via de website www.cultuureducatielimburg.nl om de missie van PJER provinciebreed te verspreiden.
Drenthe	Individuele instellingen: bibliotheek wil samenwerking met het onderwijs op alle mogelijke niveaus versterken. Bibliotheek wil graag spin in het web zijn van informatienetwerk, maar ook van cultuureducatienetwerk. PJER is hiervoor ook heel goed project. Drents Plateau wilt dienstverlening cultureel erfgoed voortgezet onderwijs uitbouwen, geldt ook voor Drents Archief. Bibliotheken provincie Drenthe: bekijken of het mogelijk is om dit project in andere plaatsen uit te gaan voeren i.s.m. Drents Plateau en scholen voor VO. Bibliotheek Hoogeveen wil in de toekomst graag meer samenwerken met de bovenbouw voortgezet onderwijs, en zeker ook met het vak aardrijkskunde.

	Bibliotheek Hoogeveen heeft een project cultureel erfgoed voortgezet onderwijs. Hierin zij gaat onderzoeken wat scholen VO al "doen"aan cultureel erfgoed. Tweede fase is uitbouwen en verder ontwikkelen van de activiteiten, op basis van de vraag van de scholen. Plan je eigen ruimte sluit hier heel goed bij aan.
Friesland	SvD (Scholen voor Duurzaamheid) heeft contact gelegd met erfgoedinstellingen in Fryslân voor samenwerking nu en in de toekomst. SvD heeft scholen een project aangeboden over cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. SvD ontwikkelt op basis van de ervaringen van het PJER-project een module over RO en cultuurhistorie voor toekomstig gebruik in Fryslân en/of andere provincies.
Groningen	De samenwerking tussen de deelnemende instellingen en de aardrijkskundedocenten wordt na afloop van het eerste project voortgezet.
Flevoland	Na afloop van het project wordt er als vanzelfsprekend vaker samengewerkt tussen de scholen en de deelnemende instellingen.